

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ 809.155.0:802.0
ТКБ 81.2(2точик)+81.2АНГ
А-98**

АШУРМАДОВ ҚИМАТАЛӢ МАШАРИФОВИЧ

**ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ПЕШОЯНДҶОИ
ИФОДАКУНАНДАИ ЗАМОН ВА САМТУ ҲАРАКАТ ДАР
ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ (ДАР АСОСИ
«ЁДДОШТҶО»-И САДРИДДИН АЙНӢ)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

диссертатсия барои дарёфти дараҷа илмии номзади илмҶои
филологӢ аз рӯи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-
таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ

Душанбе - 2023

Диссертатсия дар кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни иҷро шудааст.

- Рохбари илмӣ:** Саидзода Ҳалим Азиз – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи умумидонишгоҳии забони англисии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
- Муқаризони расмӣ** Юсупова Зарина Розиковна – доктори илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забон ва адабиёти русӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.
- Махадова Гулнисо Худоёровна – номзади илмҳои филологӣ, муовини директор оид ба илм ва инноватсия, Литсейи № 2 барои хонандагони болаёқати шаҳри Душанбе.
- Муассисаи пешбар:** Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Ҳимояи диссертатсия санаи «08» майи соли 2023 соати 15:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6Д.КOA-068 назди Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни бо нишонаи ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121 бинои таълимии №11, ошёнаи 3, толори Шурои олимони факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ баргузор мегардад.

Бо мазмуну муҳтавои диссертатсия дар китобхонаи илмӣ Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни бо нишонаи ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121 ва тавассути сомонаи www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «___» _____ соли 2023 тавзеъ шуд.

Котиби илмӣ
Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ

Каримова Д.Н.

МУҚАДДИМА

Забонҳо пайвандгари халқияту миллатҳо буда, пули бузурги равобити байнифарҳангӣ мебошанд. Маҳз ба василаи забон мо бо илму фарҳанг, ахлоқу адаб, адабиёту санъат, расму ойин, маданият ва шароити иҷтимоӣ иктисодии мардумони гуногун ошно мешавем. Аз ин рӯ, омӯзиши забонҳои гуногун барои ҳар як фарди бофарҳанги ҷомеа зарур аст.

Низоми сарфиву нахвии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар баробари умумиятҳои муайян фарқиятҳои қобили таҳқиқу омӯзиш ва нуқтаҳои ҷолиби қиссо низ доро мебонад, ки ин масъала таваҷҷуҳи муҳаққиқонро бештар ба худ ҷалб намудааст. Дар низоми грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ пешояндҳо ҳамчун воситаи муҳимми грамматикӣ дар ташаккули воҳидҳои гуногун ва конструкияҳои мухталифи забон ба таври самаранок ширкат меварзанд. Нақши пешояндҳо, махсусан, дар сохтани ибораҳо ва таркибҳои гуногуни забонӣ, чи дар забони англисӣ ва чи дар забони тоҷикӣ назаррас ва муҳим аст ва ҳатто гуфтан мумкин аст, ки маҳз дар ин забонҳо бидуни пешояндҳо сохтани як қатор қолабҳои гуногуну таркибҳо, махсусан навъу намуди ҷудогонаи ибораҳо номумкин аст. Зикри ин нуқта муҳим аст, ки нақши пешояндҳо, бавижа дар сохтани ибораҳои қолаби вобастагӣ басо муҳим арзёбӣ мешавад. Ҳатто пешояндҳои аслии забони тоҷикӣ ибораҳои месозанд, ки маъноҳои замон, сабаб, шарт, самту ҳаракат ва дигар маъноҳои гуногуни грамматикиро ифода карда метавонанд.

Маҳз барои ҳамин, баррасии вижагиҳои маъноиву грамматикии пешояндҳо, шарҳи грамматикии воситаҳои ёвари ҳиссаҳои нутқи забони тоҷикӣ дар асоси муқоиса бо забонҳои хеш, аз ҷумла бо забони англисӣ яке аз масъалаҳои аст, ки тайи чанд соли охир диққати муҳаққиқони тоҷикро ба худ ҷалб намудааст. Маъмулан пешояндҳо қисмати муайяни воҳидҳои забонро ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ ташкил дода, аз калимаҳои мустақилмаъно фарқи қуллӣ доранд. Пешояндҳо дар забони тоҷикӣ вазифаҳои хеле муҳимми грамматикиро ба ҷо меоваранд, ки равшан намудани ин ҷиҳати масъала на фақат дар грамматика, инчунин дар луғатҳо низ ҳамчун воҳидҳои лексикӣ зарур ва ҳатмӣ мебошад. Дар забоншиносии тоҷик дар хусуси пешояндҳо асару мақолаҳои зиёде ба таъъ расидаанд, ки дар заминаи онҳо инъикос ёфтани хусусиятҳои грамматикии пешояндҳо маводи хеле фаровон ба назар мерасад. Ба зами мавҷуд будани маводи фаровон дар бораи пешояндҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, таҳқиқи хусусиятҳои грамматикии ин воҳидҳои

муҳимми забон дар заминаи таҳқиқи муқоисавию типологии забонҳои гуногунсоз ва гуногунсоз ба паҳлуҳои нокушудаи сохтори забон равшанӣ хоҳад андохт.

Мубрамаи ва зарурати мавзӯи таҳқиқоти мазкур дар он зоҳир мегардад, ки аҳамияти мавзӯ дар самти таҳқиқи пешояндҳои замон ва самту ҳаракат ба масъалаҳои басо таҳқиқталаб ва пурмуаммо далолат мекунад. Забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз замони пайдоиш ва ташаккули худ давраҳои гуногуни таърихи аз сар гузаронида, торафт ғанӣ ва мукамал шуда, барои ба ҷо овардани эҳтиёҷоти ҷомеа ҳамчун воситаи асосӣ хизмат мекунанд. Диссертатсия ба таҳқиқи пешояндҳои ифодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шуда дар он пешояндҳои ифодагари самту ҳаракат дар забонҳои муқоисашаванда ҳам аз нигоҳи сохтор ва ҳам аз ҷиҳати маъно мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Роҷеъ ба ин мавзӯ дар забоншиносии муқоисавӣ қори таҳқиқотии мукамале анҷом наёфтааст. Аҳамияти паҷуҳиши ин масъала иборат аз ин аст, ки дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба ин мавзӯ қори алоҳидаи таҳқиқотӣ анҷом наёфтааст. Бинобар ин, таҳлил ва таҳқиқи вижагиҳои муқоисаи пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар забоншиносӣ яке аз масъалаҳои мубрама ба шумор рафта, тавассути хусусиятҳои паҳлуҳои гуногуни қабатҳои грамматикӣ ин забонҳо ошкор хоҳанд гардид.

Дарачаи омӯзиши мавзӯи таҳқиқот. Таҳқиқи проблемаи пешояндҳо дар забоншиносии муқоисавӣ, асосан аз нимаи дууми садаи бист оғоз гардидааст. То ҳол оид ба масъалаи мазкур як қатор асару рисола ва мақолаҳо ба таъри расидаанд, ки то андозае ҳалли илмӣ баъзе паҳлуҳои онро дар бар мегиранд ва дар омӯзиши минбаъдаи масъалаҳои ҷудоғонаи ин масоили муҳим ба сифати сарчашмаи илмӣ дорои арзиши баланд мебошанд.

Омӯзиши пешояндҳои ифодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, хусусан барои забонҳои аналитикӣ, ки забонҳои зикршуда низ ба ин гурӯҳ мутааллиқанд, аҳамияти қалон дорад. Пешояндҳо чун мавзӯи таҳқиқи сарфӣ бештар дар забоншиносии умумӣ мавриди таҳқиқи таҳлил қарор гирифтаанд. Чунин муваффақиятҳои назаррасро дар омӯхтани ин мавзӯи пеш аз ҳама, дар забоншиносии рус метавон мушоҳида намуд. Дар забоншиносии умумӣ масъалаҳои мубрами ҷиҳати сарфӣи пешояндҳоро ҳамачониба омӯхта, аз нигоҳи илмӣ асоснок бояд намуд. Аз ин рӯ, мо доир ба таърихи омӯхтани пешояндҳо ва

масъалаҳои назариявии онҳо дар забоншиносии умумӣ ба таври махсус таваққуф нахоҳем кард. Вале баъзе паҳлуҳои ин масъала то ханӯз ҳалли ғурраи илмӣ худро наёфтаанд ва ба таҳқиқи муфассалу мукамал ниёз доранд. Аз ин лиҳоз, дар забоншиносии муқоисавӣ ханӯз ҳам ба проблемаи пешояндҳо ҳамчун ҳиссаи ёридиҳандаи нутк диққати зарурӣ медиҳанд, чунки маъноӣ грамматикӣ пешояндҳо ва ифодагари самту ҳаракат будани онҳо дар забонҳои тоҷикиву англисӣ нисбат ба ҷумла ва калима кам таҳқиқ шуда, ҳоло ҳам мавриди баҳсу мунозираи забоншиносон қарор дорад.

Дар ҷанд даҳсолаи ахир забоншиносони тоҷик ба таҳқиқи пешояндҳои забони тоҷикӣ ва муқоисаи онҳо бо забонҳои мухталиф, нақши пешояндҳо дар ташаккули ибораҳои феълӣ ва монанди инҳо таваҷҷуҳи бештар зоҳир мекунад. Ба таъб расидани асару мақолаҳои сершумор доир ба ин мавзӯ далели ин андеша шуда метавонад.

Забоншиносии тоҷик, алалхусус дар нимаи аввали садаи ХХ хеле инкишоф ёфта буд. Тарзу усули таҳқиқ ва кашфи қонуниятҳои бисёр падидаҳои забонӣ, аз ҷумла ҳиссаҳои мухталифи нутк мавриди таҳқиқи амиқи илмӣ пажӯишгарон гардид. Бархе аз забоншиносони тоҷик, амсоли Н. Масъумӣ, Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзӣ, А. Мирзоев, Р. Фафоров, М. Қосимова, Б. Камолиддинов, М. Норматов, Д. Саймиддинов, Д. Хоҷаев, Ҳ. Мачидов, О. Қосимов ва муаллифони китобҳои дарсии забони англисӣ барои мактабҳои миёна ва олӣ, дастуру васоити таълимӣ доир ба омӯзиши пешояндҳо ва вижаҳои маъноиву сохтори онҳо дар пояи забони тоҷикӣ таълиф кардаанд. Онҳо ба дастовардҳои илмӣ замон, алалхусус, ба таълифоти забоншиносони рус В.В. Виноградов, Н.А. Шанский ва Л.В. Шерба ва дигар сарфшиносони маъруф таъя намуда, ин бахши забоншиносиро таҳқиқ намуда, ҳулосаҳои нави илмиву назариявӣ баровардаанд.

Дар асарҳои дастурии забони тоҷикӣ, аз рӯйи қоида танҳо пешояндҳои аслии сода, ки ба гурӯҳи махсуси вожагони ёвар дохил карда мешаванд, мавриди таҳқиқ қарор мегиранд. Дар китоби дарсии роҷеъ ба сарф, ки аз тарафи Б. Ниёзмухаммадов ва Ш. Ниёзӣ таълиф гардидааст, хусусиятҳои маъноии пешояндҳои содаи аслии *ба*, *аз*, *дар*, *то*, *барои* ва бо бозгӯкунандаи маъниҳои асосии аъзоҳои пайрави ҷумла қайд гардидаанд. Масалан, пешоянди *ба*

дар пуркунандаи сӯйи, асосан барои таъйин кардани сӯйи (самту ҳаракат – А.Қ.) хизмат мекунад¹.

Дар давраҳои минбаъда гурӯҳбандии пешоянд ва таркиби сарфии онҳо аз лиҳози маъно ба гурӯҳҳои корбурдӣ маъноӣ, ҳамчунин аз лиҳози таркиби сарфии пешояндҳо ба содаву таркибӣ ва навъу намудҳои дигар дастабандӣ карда шуданд ва бо ҳамин тартиб, тавсифи муфассали пешояндҳо дар асарҳои минбаъдаи муҳаққиқони тоҷик ба таври асоснок баён шудааст.

Ҳамин тавр, аз гуфтаҳои фавқ метавон ба хулоса омад, ки омӯзишу таҳқиқи мунтазами пешояндҳои забони тоҷикӣ аз нимаи дуюми садаи бистум сарчашма гирифтааст.

Омӯзишу таҳқиқи пешояндҳои тоҷикӣ дар аввали солҳои панҷоҳуми садаи гузашта аз тарафи Р.Л. Неменова сурат гирифта мавқеи пешояндҳоро дар забони адабии тоҷикӣ муфассал тавсиф кардааст.

Масъалаи таҳқиқи вазифаҳои нахвии пешояндҳо ва алоқаи онҳо бо ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ дар таълифоти Н. Бозидов (1960, 1982), М.Ф. Исмаилов (1971) ва дигарон инъикос ёфтааст.

Пешояндҳои таркибии забони тоҷикӣ дар таҳқиқоти Р.Л. Неменова (1954, 1956), Смирнова (1958), Т.С. Улуғзода (1959), М.Б. Ҳусейнова (1969) мавриди таҳлилу баррасии амиқи илмӣ қарор гирифтаанд.

Дар забони англисӣ бошад, масъалаи таҳлилу баррасии пешоянд аз нимаи дуюми садаи XIX оғоз ёфта, ба номи забоншиносон Ҳ. Свит, Г. Марчанд, Ч. Чоунз ва дигарон алоқаманд аст.

Хусусиятҳои типологии омӯзишу таҳқиқи пешояндҳо дар муқоисаи забонҳои гуногунсاختор дар забоншиносии тоҷик аз солҳои 70-уми қарни гузашта оғоз ёфтааст.

Лозим ба ёдоварист, ки масъалаи омӯзишу таҳқиқи пешояндҳо тавачҷуи забоншиносии ватаниву хориҷиро қайҳо боз ба худ ҷалб кардааст. Дар бештари таълифоти забоншиносии рус (Аникина, 1975; Рейман, 1982; Барамҷкова, 1990; Гонсалес, 1991) ҷанбаҳои корбурдӣ маъноии пешояндҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Масъалаи омӯзишу таҳқиқи муқоисавии пешояндҳои забонҳои гуногунсاختору гуногуннизом аз солҳои 60-уми садаи

¹ Ниёзмухаммадов Б., Ниёзи Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Қисми 2. /Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзи. – Сталинобод, 1952. – 159 с.

XX оғоз шуда, бо номи забоншиносон Терентев (1977), Преображенский (1981) ва Костромин (1992) алоқаманд аст.

Рочё ба таҳлили муқоисавии пешояндҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳқиқотҳои А. Камолова (1971), Г. Бурҳонова (2005) ва М.К. Мирзочонова (2009) бахшида шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ бо барномаҳои таълимӣ ва илмӣ, ки самтҳои филологиро фарогиранд, иртибот дорад. Инчунин, ба Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (аз 30 августи соли 2019 №438) алоқаи зич дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Ҳадафу мақсади таҳқиқот, пеш аз ҳама, муайян ва муқаррар намудани хусусиятҳои сохториву маъноии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»,-и Садриддин Айний мебошад. Маврид ба зикр аст, ки ҳар як ҳадаф ва мақсад ба худ як падидаи навро тавлид менамояд ва ин амалро мо дар диссертатсияи худ баён доштаем. Бар асоси маводи ҷамъовардаи худ, мо ба мақсадҳои ниҳони таҳқиқот то ҷойи имкон ноил шудем.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ба мақсаду ҳадафҳои худ ноил шудан ҳаллу фасли вазифаҳои зерин ба назар гирифта шудаанд:

-нишон додани дараҷаи қорбасти пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар таркиби ҷумла;

-муайян намудани хусусиятҳои сохтории нақши пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат;

-муайян намудани хусусиятҳои маъноии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат;

-ошкор намудани хусусиятҳои монандиву тафовути пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат;

-муайян намудани вазифаҳои наҳвии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат.

Методҳои таҳқиқот. Ба сифати усулҳои асосии таҳқиқот, асосан методи муқоисавӣ ва типологии таҳқиқот дар забоншиносӣ мавриди истифода қарор гирифта, инчунин, усулҳои таҳлили сохторӣ-семантикӣ барои мушаххас намудани пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар таркиби ҷумла истифода шудааст.

Объекти (маводи) таҳқиқот. Ба манзури таҳлилу баррасӣ ва муқоисаи пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракати забонҳои тоҷикиву англисӣ маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ва тарҷумаи англисии он мавриди истифода қарор дода шудааст.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот. Хусусиятҳои типологии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракати забонҳои тоҷикиву англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ва тарҷумаи англисии он мавзӯи баҳси диссертатсия ба шумор меравад.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Бунёду асосҳои назариявӣ ва методологии диссертатсияро дастовардҳои забоншиносони маъруф Фердинанд де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Л. В. Шерба, А. И. Смирнитский, В. В. Виноградов, В. С. Расторгуева, Л. Р. Зиндер, В. С. Соколова, Р. Якобсон, Н. М. Шанский, А. А. Уфимсева, Л. Елмслев, С. Д. Кацнелсон, Н. С. Валгина, И. Р. Галперин, Д. Т. Тоҷиев, М. Н. Қосимова, Ш. Рустамов, Д. Саймиддинов, Т. Хаскашев, Ҳ. Мачидов, Д. Хочаев, С. Назарзода, Ш. Исмоилов, А. Ҳасанзода, Н. Офаридоев, С. Сулаймонов, А. Мамадназаров, М. Ҳ. Султон, Ҳ. Саидов, О. Қосимов, З. Мухторов, С. Қоматов ва дигарон ташкил медиҳанд.

Маҷмуи усулу равишҳои мухталифи таҳқиқи дар диссертатсия истифодашуда ба вазифа ва муҳтавои он вобаста мебошад. Усулу равишҳои асосии таҳқиқро усулҳои муқоисавӣ-таъриҳӣ, сохторӣ, тасвирӣ, таҳлилӣ, конструктивӣ ташкил намуда, ҳамчунин дар раванди таҳқиқ равишҳои таҳлили компонентӣ, решаёбӣву омӯри низ мавриди истифода қарор дода шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки дар забоншиносии муқоисавӣ масъалаи хусусиятҳои типологии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракати забонҳои тоҷикиву англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ва тарҷумаи англисии он бори нахуст мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор мегирад. Дар баробари ин вижагиҳои низоми сохтор, шаклгирии онҳо ва таҳаввули маъноии гурӯҳи мавриди таҳқиқи пешояндҳо дар асоси муқоисаи маводи забонҳои тоҷикиву англисӣ, мушаххас намудани хусусиятҳои типологии онҳо як иқдоми тоза дар забоншиносии муосир буда, маҳаки навгонии илмӣ диссертатсияро нишон медиҳад. Ҳамзамон, ҷанбаи дигари навгонии таҳқиқоти мазкур ба масъалаҳои тасниф ва муқоисаи қолабҳои пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ марбут аст.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Дар низоми таҳқиқоти мазкур таҳлили мисолҳои ҷамъоваришуда ва нуктаҳои илмӣ осори таҳқиқӣ мушаххас карда шуд, ки пешоянд ҳамчун ҳиссаи ғридриҳандаи нутқ дар таркиби ҷумла омада, ба он тобиши маъноӣ илова мекунад.

2. Муқоисаи маводи таҳлилии давраҳои гуногун ба забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бо дар назардошти вижагиҳои грамматикӣ фарқкунанда нишон медиҳад, ки вазифаи нахвӣ пешояндҳо вобаста аз мавқеи ҷойгиршавиашон дар ҷумла муайян гардида, бо баъзе аз хусусиятҳои фарқ мекунад.

3. Таҳлил ва муқоисаи маводи мавриди таҳлилу таҳқиқ собит менамояд, ки аксарияти пешояндҳои ифодакунандаи замон ба вучуд омадани амалу ҳодисаро дар аввал, мобайн ва охир ишора мекунад.

4. Дар асоси муқоисаи тарзу тартиби истифода ва қорбурди пешояндҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муайян карда шуд, ки аксарияти пешояндҳои ифодакунандаи самту ҳаракат ба падидаи сермаъноиву муродифшавӣ дучор мегарданд.

5. Вижагиҳои грамматикӣ забонҳои тоҷикиву англисӣ имкон медиҳанд, ки фарқиат ва умумияти пешояндҳо дар ин забонҳо дақиқан муайян карда шуда, ҳамзамон собит карда шуд, ки бархе аз пешояндҳои ифодакунандаи замон, ҳаракат ва самт дар ҷумла мавқеи устувор надоранд.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки тавассути таҳлилии маводи муқоисавӣ пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикиву англисӣ ва вижагиҳои сарфию нахвӣ ва дараҷаи истифодаи онҳо дар забони адабии тоҷикӣ ва бо фарогирии маводи забони англисӣ ибрази андеша намудан мумкин аст ва ҳулосаҳои илмӣ бадастомадаро дар таълифи китоби дарсии муқоисаи типологии забонҳо барои факултетҳои филология, тарҷумонӣ ва омӯзиши забонҳои Аврупову Осиё истифода кардан тақозои замон мебошад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Маводи диссертатсияи мазкурро дар дарсҳои назариявии муқаддимаи забоншиносӣ, забоншиносии умумӣ, муқоисаи типологии забонҳо, дар курсу семинарҳои махсус аз фанни муқоисаи забонҳо ва таърихи онҳо, таъсири забонҳо ба якдигар мавриди истифода қарор додан мумкин аст ва ҳамчунин ҳулосаҳои илмӣ амалии таҳқиқотро чун маводи тайёри забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд. Маводи таҳқиқии диссертатсияи мазкур метавонад хангоми таҳияи мақолаҳои

методӣ, дастурҳои таълимӣ ба таври самаранок истифода шаванд. Натиҷаҳои таҳқиқ, ҳамчунин зимни таҳияи лугатҳои тафсириву дузабона, ба ҳайси маводи арзишманд хизмат мекунанд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба шиносномаи ихтисос ва тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиссӣ ва муқоисавӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии муҳаққиқ. Барои бори аввал муҳаққиқ тавонистааст, ки дар диссертатсияи мазкур ба таври илмӣ хусусиятҳои монандиву тафовути пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракатро бо истифода аз методҳо ва заминаи назарии забоншиносии муқоисавӣ мушаххас ва муқаррар намояд. Ҳамзамон, **саҳми шахсии муҳаққиқ** дар он зоҳир мегардад, ки мавзӯи мазкур яке аз аввалин пажӯҳишҳо дар забоншиносии тоҷик буда, муҳаққиқ бо нашри чанд мақола ва пажӯҳиши мазкур пешояндҳои ифодагари замон, самту ҳаракатро дар асоси маводи муқоисавии забонҳои тоҷикиву англисӣ ба риштаи таҳқиқ кашида, дар асоси муқоисаву хулосабарориҳои мушаххас вижагӣҳои сохторӣ, луғавию маъноӣ ва ҳамчунин этимологии ин гурӯҳи калимаҳоро ба таври мушаххас нишон додааст.

Тавсиби амалии натиҷаҳои таҳқиқот. Муҳтавои асосии диссертатсия, ки дар конференсияҳои байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ ва илмӣ-амалии анъанавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ баррасӣ шудааст. Мундариҷа ва муҳтавои диссертатсия дар 7 мақола инъикос ёфтааст, ки феҳрасти онҳо дар охири фишурда оварда мешавад. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ баррасӣ ва муҳокима гардида, бо қарори №9/3 аз 10.06.2022 ба ҳимоя пешниҳод карда шуд.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. аз рӯи мавзӯи диссертатсия 6 мақола, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯи ҷоп омадааст.

Ҳаҷм ва сохтори диссертатсия. Диссертатсияи илмӣ аз муқаддима, се боб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, феҳрасти адабиёту маъхазҳо ва замима иборат буда, ҳаҷми умумии он аз 157 саҳифаи ҷопи компютерӣ таркиб ёфтааст.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима роҷеъ ба мубрами таҳқиқот, дараҷаи омӯзиши мавзӯ, мақсад ва вазифаҳо, навоари илми таҳқиқот, аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот, асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот, коркарди мавзӯ, методҳои таҳқиқот, маводи асосии таҳқиқот маълумот дарҷ гардидааст.

Боби якум «Асосҳои назариявии омӯзиши пешояндҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» ном дошта, мафҳуми пешоянд дар забоншиносӣ, ҷойгоҳи пешояндҳо дар забони форсии бостон, таркиби сарфӣ пешояндҳо ва гурӯҳбандии онҳо дар забонҳои муқоисашванда мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Боби мазкур аз чор фасл иборат аст.

1.1. Мафҳуми пешоянд дар забоншиносӣ. Пешояндҳо дар ҳарду забон ҳам калимаҳои ёридиҳанда буда, бо исм, ҷонишин ва дигар ҳиссаҳои номии нутқ омада, алоқаҳои нахвӣ онҳоро бо дигар калимаҳои ифода менамоянд. Онҳо на танҳо алоқаи байни феълу ҳиссаҳои номии нутқ, балки муносибати байни ҳуди ҳиссаҳои номиро низ ифода мекунанд: *ду рӯз пеш аз ид, порое аз ҳар борае, чанд варақе аз дафтари хотира, якҷанд сол муқаддам, ба сараш сарбанди фаранҷӣ, қаламу дафтар дар даст, гуфтугузӯрҳои пур аз шавқ, мулоқот бо донишҷӯён.*

Пешоянд дар забонҳои муқоисашванда алоқаи нахвиро вобаста ба маънои ибора ё ҷумла равшантар нишон медиҳад. Дар баъзе ибораҳо калимаҳо бо ду воситаи грамматикӣ алоқа пайдо мекунанд.

Илова бар ин, пешояндҳо ҷун воситаҳои грамматикӣ, ки алоқаи байни калимаҳои тобеъкунанда ва тобеъшавандаро ифода мекунанд, бар хилофи калимаҳои мустақилмаъно алоқаи синтаксисии дутарафаро ба амал меоваранд, яъне ҳуди пешоянд ҳам ба калимаи асосӣ ва ҳам ба калимаи тобеъшаванда вобастагӣ дорад.

1.2. Мавқеи пешояндҳо дар забони форсии бостон. Забони форсии қадим аз рӯи хусусияти сохти грамматикӣ худ забони флективӣ ҳисоб мешуд, яъне системаи ҳиссаҳои исми он дорои категорияҳои ҷинсиат, шумораю падеж ва шаклҳои гуногуни ифодакунандаи он категорияҳо буда, бо сохти асосҳои феъл алоқаманд буд. Ин ҳодиса боиси васеъ шудани маънои пешоянду пасояндҳо ва моҳияти грамматикӣ қисме аз онҳо мегардад.

Пешояндҳои аслии сода дар давраи бостони таърихи забон шаклҳои *haca, patiy, upariy, abay, antar, yata* ро доро буда, вазифаҳои мухталифи грамматикӣ ба ҷо меоварданд. Ин наъби пешояндҳо

дар шаклгирии аъзоҳои пайрави чумла, амсоли пуркунандаву муайянкунанда, хелҳои гуногуни ҳол ёри расонида, вазифаҳои нахвии ҳиссаҳои мустақили нутқро (ҳиссаҳои номии нутқ; масдар, сифати феълӣ) дар чумла муайян ва мушаххас менамоянд.

1.3. Таркиби морфологии пешояндҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Пешояндҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз лиҳози таркиби сарфишон ба гурӯҳҳои зерин чудо мешаванд:

1) пешояндҳои аслии сода: *аз, ба, бар, бо, дар, то, бе, чуз; to, from, with, by, in, on, out, at, of*;: Бинобар ин, дар он даври пеш **аз** он деҳа маданиятноктар ва серхату саводноктар ҷое набуд [7]²; *My maternal grandfather and uncles were from this village* [3].

2) пешояндҳои аслии таркибӣ: *то ба, чуз аз, ба чуз; up to*: Дар ҳамин вақт шамол хеста ҳаво вайрон шудан гирифт, **то ба** лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда ... [36]; *We assumed that Father was going to reprimand him for putting me up to it* [12].

3) пешояндҳои номии изофии сода: *пешӣ, назди, рӯӣ, болоӣ, пасӣ*: Баъд аз фурсате тағоиям – Курбонниёз аз хона баромада ба пешӣ мо омада ба ман таклиф кард [20]; Ман рост истода фикр мекардам, ки ба **назди** кадом гурӯҳ рафта нишинам [267].

Бояд қайд кард, ки ин навъи пешояндҳо дар забони англисӣ низ дар шакли сода истмёмол мегарданд: *near, over, above: Put your mouth near the edge of the jug and blow steadily* [32]; ... *straw had been strewn over the floor against the damp, and on top of this reed mats had been laid, and ...* [113].

4) пешояндҳои номии изофии таркибӣ: *ба пешӣ, аз пешӣ, дар назди аз рӯӣ, дар бораи, аз ғайри, in front of*: Падарам ба қатори дигарон ба хона надаромада, **ба пешӣ** мо омада, ба лаби суфа нишаста ... [20]; Ман рост ба лаби рӯд рафтам, ки дарахтҳои канори вай **аз пешӣ** хавлии мо намуда меистод [34]; *Once the boy had calmed down, his father sat him in front of him and began as follows ...* [123].

5) пешояндҳои номии изофии такрор: *лаб-лаби; пеш-пешӣ, рӯ-рӯӣ*: Мо *лаб-лаби* ҷӯй ҳамроҳи об оҳиста-оҳиста мерафтем, падарам ба тағоиям гуфт ... [95]. Бачагони дигар бошанд, *пеш-пешӣ* нақорачиҳо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ... [18].

² Минбаъд саҳифаи китоби мавриди таҳқиқ (Айнӣ, С. Ёдоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2009. – 680 сах.) бо ҳамин тартиб оварда мешавад.

Маврид ба таъкид аст, ин намуди пешояндҳо дар шакли таркибӣ дар забони англисӣ мавҷуд набуда, чун пешоянди сода намудор мегарданд: along: But instead of heading back toward the village, my father turned upstream, **along** the canal that was utterly choked with sand [20].

б) пешояндҳои номии ғайриизофӣ: пеш аз, баъд аз, пас аз, ғайр аз, берун аз, назар ба, нисбат ба, доир ба, рочеъ ба, ба ғайр аз: Ман рӯзи дигар, **пеш аз** баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтаам, ки барои Ҳабиба гул чинам [104]; Онҳо **баъд аз** якчанд рӯзи дамгирӣ, монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд [106].

1.4. Таснифи пешояндҳо дар забонҳои муқоисашаванда.

Пешояндҳои аз нуқтаи назари пайдоишашон ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: пешояндҳои аслий, ки пайдоиши онҳо ба давраи қадими инкишофи забон тааллуқ дорад ва пешояндҳои номӣ, ки дертар ба вучуд омада, дар марҳилаҳои миёнаи таракқиёти забон тақомул ёфтаанд ва дар айни ҳол ба таври васеъ дар истеъмоланд.

1) **Пешояндҳои аслий.** Пешояндҳои аслии сода аз пешояндҳои номӣ тафовут доранд. Пешояндҳои аслий фақат дар аввали ибора ва таркибҳо омада, ба калимаи минбаъда бе ягон нишонаи морфологӣ муносибат пайдо мекунанд, аммо пешояндҳои номии сода, таркибӣ ва пешояндҳои такрор бо калима ба воситаи бандҳои изофӣ алоқаманд мешаванд. Ба гурӯҳи пешояндҳои аслии сода пешояндҳои қадимтарин дохил мешаванд, ки аз ҷиҳати пайдоиш дар забони ҳозира бо ягон ҳиссаи дигари нутқ алоқамандӣ надоранд. Ҳамчунин, пешояндҳои зикршуда аз маъноӣ луғавӣ маҳрум буда, дорои маъноӣ грамматикӣанд. Аммо маъноӣ луғавӣ дар ҳамаи онҳо як хел зоҳир намешавад: баъзе пешояндҳо аз мафҳуми мустақили луғавӣ умуман маҳрум буда, фақат вазифаҳои ёридаандагиро адо менамоянд, баъзеяшон чун формати грамматикӣ ба назар мерасанд. Яке аз аломатҳои асосии тағйироти тадриҷӣ ё таҳаввули пешояндҳои аслий аз давраи қадим то имрӯз васеъ шудан ва пайдо гардидани маъноҳои нави онҳо мебошад.

Пешояндҳои номӣ. Пешояндҳои номӣ аслан калимаҳои мустақилмаъно ба шумор рафта, тавассути маъноӣ луғавӣ худ муносибатҳои нахвӣ байни аъзоҳои ҷумларо аниқтар ва пурратар менамоянд: мисли калимаҳои мустақилмаъно пасванди чамбандӣ, бандакҷонишин ва баъзе унсури грамматикӣро қабул мекунанд; бо калимаи тобешаванда ба воситаи изофа пайваст шуда, як воҳиди яклухти луғавӣ грамматикӣро созмон медиҳанд. Пешояндҳои

номии забони тоҷикӣ дар системаи калимаҳои ёридоханда бо хосияти лексикӣ грамматикӣ худ мавқеи махсус доранд. Муқаррар намудани меъёр ва шароити ба пешояндҳои номӣ гузаштани калимаҳои мустақилмаъно, ки аз ҳодисаҳои бисёр маъмули забони тоҷикӣ, аз ҷумлаи масъалаҳои душвори забони тоҷикӣ мебошад.

Боби дуҷум «**Хусусиятҳои типологии пешояндҳои ифодакунандаи замон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**» унвон дошта, дар он вижагиҳои типологии пешояндҳои ифодакунандаи замони забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳлилу баррасӣ мешаванд. Боби мазкур шаш фасл дорад.

2.1. Пешояндҳои аслии содаи ифодакунандаи замони зуҳури амалу ҳодиса. Ин навъи пешояндҳо вақту замони ба вуқӯъ омадани амалу ҳодисаро ифода мекунанд.

аз – from. Дар ҳарду забон ҳам пешоянди мазкур замони сар шудани амалро нишон медиҳад: Аммо баъд **аз** ду-се сол бобоям дидааст, ки ҳавлӣ ва рӯйидаричае, ки дар Соктаре дошт, хароб шуда рафта истодаанд ва ... [12]; Ҷ, ғайр аз рӯзи ҷумъа, ҳар рӯз ба бозор мерафт, дар он ҷо дар суфачае ё айвончае нишаста чойи худро мефурӯхт [314]. Бояд қайд кард, ки гунаи англисии пешоянди мазкур «from» буда, дар бештари ҳолатҳо дар шакли «after» омада, ҳамчун «баъд аз, пас аз» тарҷума мешавад: **After** a few years, however, my grandfather saw that the house and garden.

муносибати ҳоли замон: пешоянди **дар – in** дар ифодаи муносибати ҳоли замон серистеъмол ва доираи истифодаи он фарох аст. Исмҳое, ки бо пешоянди **дар – in** ба амалҳо тобеъ шуда, муносибати ҳолии замонро ифода мекунанд, аз ҷиҳати маъно гуногунанд, вале дар байни онҳо исмҳои андозаи вақт, номҳои фаслҳои солу моҳу ҳафта, номҳои ҳиссаи рӯзу шаб миқдоран зиёд ва серистеъмоланд: Пешӣ айвонча ва тарафи ҷануби меҳмонхонаро дарахтони зардолуи боғча **дар** тобистон сояандозӣ мекарданд [15].

барои нишон додани замони амал: Яъқуббой бо пиёдагардони эшон пеш даромада **то** дари ҳавлиаш омад ... [С. Айни]. Эҳтимол, **то** рафтани шумо онҳо ғусфандонашонро ба чаро гирифта бароранд [С. Айни].

бо – with. Пешоянди мазкур ба ғайр аз маъноҳои ҳамроҳӣ ва воситаи иҷро вобаста бо семантикаи исм ва феъл тобишҳои иловагии маъно зохир намуда, вазифаҳои зеринро иҷро мекунад:

замони руҳ додани амал: **Бо** дидани ин ҳол либосҳои низомиашро аз тан бароварда, дар канори роҳ гузошт [С. Айни].

Таъкидаш баҷост, ки пешоянди мазкур дар шакли таркибии **то ба-till** низ муносибати замони ро ифода мекунад: Ман **то ба** хона омадан на танҳо суханони ўро, ҳатто худи ўро ҳам аз ёд баровардаам [165].

наздики – near. Пешоянди **наздики – near**, «аз **наздики-near**» барои ифодаи муносибати замон истеъмоли мешавад: Аммо ду касе, ки моро пешвоз гирифта ба хона дароварда буданд, **дар наздикии мо** нишастанд [С. Айни].

2.2. Пешояндҳои номии изофии таркибии ифодакунандаи муносибатҳои замон. Пешояндҳои номие, ки муносибатҳои замони нишон медиҳанд, аз исмҳои мавҳум ва зарфҳо, ки вақтро мефаҳмонанд, ташкил меёбанд: **баъд – after, пеш – before, айн – now, қариб – near, қабл – then, зарф – now, муддат – period, вақт – time.** Пешояндҳои номии изофии ҳам сода ва ҳам таркибие, ки муносибатҳои замони ифода мекунад, аз ҷиҳати миқдор бисёранд ва тобишҳои семантикии ҳархелаи замонро ба таври васеъ акс мекунад.

баъди – after: Пешоянди **баъди – after** замони амалро ифода мекунад, ки пас аз замони амали дигар ва ё пас аз муддате воқеъ гардидааст: **Баъди** оши балаззат чойи кабуд айнӣ муддаост [143]. **Баъди** табобати якмоҳа ба даст асо гирифта бо пой худ баромадам [257].

баробари – parity. Ин пешоянд, ки баъзан бо пешоянди аслии **дар** қор фармуда мешавад, замони амалро нишон медиҳад, ки ба замони амали дигар баробар воқеъ гардидааст. Аз байни пешояндҳои номии замони як гурӯҳ пешояндҳоеро метавон ҷудо намуд, ки одатан мафҳуми бефосила ва мутассилро ифода менамоянд, ба монанди пешояндҳои **хангоми-during, дар ҷараёни-in the process, ба давоми-to continuation, дар заффи-in this time, дар муддати- in the period, дар айнӣ- at this time, бо мурури-with this time.** Дар забони англисӣ бошад, муодили пешояндҳои зикршуда “during” махсуб ёфта, ба вақту замони иҷрошавии амали сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ишора мекунад: During that time his own eldest son-my father- was studying in Buhara, while his younger son, his widowed sisters and their children, and his wife lived in Suktare [3].

2.3. Пешояндҳои номии ғайриизофии ифодакунандаи замони амалу ҳодисаи бавуқуъомада. Ин намууди пешояндҳо дар ҳарду забон паси ҳам рух додан ё ба вуқуъ омадани ҳодиса дар ин ё он вақту замон ро ифода мекунад:

баъд аз: Баъд аз тамомияти таҳсил ҳарду ба Ғиждувон омадаанд, ки дар он ҷо, дар пеши қозӣ дарсониро давом кунонанд [89]. Дар забони англисӣ бошад рисолати пешоянди

мазкурро «after» ичро намуда, ба бавукуони амал пас ва ё баъд аз як лаҳзаи вақти муайян ишора мекунад: After a while, Uncle Qurbon-Niyoz came out and invited us to come and play inside [8]. Аз қорбурди пешояндҳои ифодакунандаи вақту замон аён гардид, ки дар ҳарду забон ҳам пешояндҳои фавқуззикр серистеъмол будаанд.

Яке аз вижагиҳои истифодаи пешояндҳо дар забонҳои муқоисашаванда ин дучор гардидани онҳо ба падидаҳои забоние амсоли муродифот ба шумор меравад, ки инро дар мувофиқати пешояндҳои «пас аз», «баъд аз» ва муодили англисии онҳо «after», «later», «in» мушоҳида намудем.

2.4. Пешояндҳои номии ифодакунандаи муносибатҳои замонӣ. Пешояндҳои таркибии номии замонӣ категорияи зиндаи тараққиқунандан забон мебошад. Миқдори онҳо дар забон зиёд аст. Пайдоиши аксарияти пешояндҳои таркибии номии замонӣ ба давраи забони адабии тоҷик рост меояд.

Пешояндҳои таркибии номӣ низ монанди пешояндҳои аслии барои ифода намудани муносибатҳои умумӣ, абстрактӣ (замонӣ) байни ашё ва ё барои нишон додани чунин муносибатҳои ашё нисбат ба амал, ҳолат ва аломат хизмат мекунанд. Ба инҳо низ, монанди пешояндҳои аслии, нисбатдории ашёӣ хос нест, ба дунёи воқеият танҳо тавассути калимаҳои номӣ алоқа пайдо мекунанд. Дар таҳлил ва тасвири маводи марбут ба пешояндҳо серистеъмолӣ камистеъмолӣ ва сохти сарфӣ онҳо ба назар гирифта шуданд: **дар вақти, дар ҳангоми, дар замони, дар давраи, дар аснои, дар айёми, дар айни, дар ҳини, дар мавсими, дар лаҳзаи, дар рафти, дар равиши, дар чараёни, дар аҳди, дар мавриди, дар фурсати, дар гашти, дар арафои, дар маросими, дар таърихи, дар фасли, дар синни, дар овони, дар аввали, дар ибтидои, дар муддати, дар зарфи, дар давоми.**

Пешояндҳои номии таркибии замоние, ки ба воситаи пешоянди аслии **дар** сохта шудаанд, зиёда аз 50% гурӯҳи пешояндҳои мазкурро ташкил медиҳанд. Ҳарчанд ки ҳамаи ин пешояндҳо ба таври умумӣ нишондиҳандаи муносибати замонӣ бошанд ҳам, вале бо як қатор хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунанд: ҳар кадоми онҳо вобаста ба маънои луғавии ҷузъҳои ибора тобиши маъноӣ муайянро ифода мекунанд; бо гурӯҳҳои луғавии калимаҳо доираи муайяни пайваст доранд; аз ҷиҳати истеъмол ва маҳсулнокии иборасозӣ фарқ мекунанд.

Ҷузъҳои номии аксарияти пешояндҳои таркибӣ аз ҷиҳати луғавӣ фарқ намекунанд, масалан, дар пешояндҳои **дар вақти, аз вақти, то вақти, ба вақти** ҷузъи номӣ исми **вақт** аст ва дар ибора

доираи пайвасти ин пешояндҳо бо гурӯҳи муайяни луғавии калимаҳо қариб тафовут надорад.

дар рафти. ... баъзе аз онҳоро дар рафти таҳрири ёддоштҳои худ, дар мавридҳои муносиб нақл намоям [59]; Албатта, ин сарандоз рӯйи онҳоро тамоман наменӯшид, дар рафти қор аз сари қоргарзан ба гарданаи мефуромад [446]. Дар забони англисӣ муодили он пешоянди «during» ба шумор рафта баромади франсаӣ дорад ва аз лиҳози маъно ба пешоянди «дар рафти» пурра мувофиқат мекунад: Although during the daytime any pilgrim or sightseer could come to the cemetery and pass close by the cave, nobody dared approach the vicinity by night [112]. Чи тавре аз муқоисаи ҷумлаҳои зикршуда маълум мегардад, пешоянди «during» назар ба муодили тоҷикӣ худ «дар рафти» серистеъмолтар будааст.

дар ҳангоми. Пешоянди мазкур ба ҳоли замон марбут буда, истеъмоли он дар забони тоҷикӣ хеле маҳдуд аст. Дар раванди таҳқиқ мо қорбурди пешоянди зикршударо бо маънои муносибати замонӣ пайдо накардем. Муодили англисии он «when» ки ба ҷумлаи пайрави ҳоли замон мувофиқат мекунад, хеле серистеъмол аст: Thus they quickly whiled away the short winter days, and when night came they fell asleep at once ... [112]; When I came out of the guestroom and was heading for the shed, the patient explained [114].

2.5. Пешояндҳои номии таркибии ифодакунандаи замону вақти аввал, мобайн ва охири амалу ҳодиса. Гузашта аз ин, дар ҳарду забон пешояндҳои мавҷуданд, ки бавуқуои ҳодисаву амалро дар як вақти муайян, яъне ибтидову интиҳои иҷроиши онро ифода мекунад. Ба ин гурӯҳ пешояндҳои зерин мансубанд:

аз аввали: Ман ҳам маҷбур будам, ки аз аввали шаб дар хизмати инҳо бошам, чой дам карда диҳам ва ҳар вақт, ки дили онҳо хоҳад, ошро тайёр кунам [241]; ... ва ман чанд рӯз дар пеши акаам монда ба истиқомати мадраса омӯхта шавам, то ки соли оянда барои хондан аз аввали таҳсил ба шахр равам [167].

Дар забони англисӣ пешоянди мазкур на дар шакли пешоянд, балки дар шакли калимаи таркибии «from the beginning» мушоҳида мешавад: From the beginning of winter up to the present time-four months-they had scarcely excavated half a sang (two miles) of the proposed channel ... [44].

Чи тавре зикраш рафт, муодили англисии пешоянди мазкур дар забони англисӣ «at the beginning of» ба шумор рафта, вақти оғози амалро дар як замони муайян ифода мекунад: Пошшоҳонам таъйин карданд, ки дар аввали торик шудани шаб шумо ба пеши дари партави работ равед будааст [437].

дар сари. Пешоянди мазкур ба оғозу ифтихои амалу ходиса дар ин ё он замони муайян ишора мекунад: Ҳамаи меҳмонони беруна ва аъзоёни гаштак дар сари шом дар ҷойи меҳмонӣ ҳозир шудаанд [155]; Инчунин аз моҳи феврал парокандашавӣ сар шуда, дар сари моҳи март аз гурӯҳи мазкур тахминан даҳ кас боқӣ мемонд ... [230].

Муодили англисии пешоянди ёдшуда «in, at» буда, ба оғозу саршавии вақту замони амал ишора мекунад: ... so that I could learn something of student life and be ready to go back to Bukhara and sMart school at the beginning of the next academic year [87].

дар нимаи: Чун, дар нимаи ҳикояти вай ҷӣ будани масъаларо фаҳмид, аз ошхӯрӣ бозистод ва дар вачоҳаташ аломати хашму ғазаб пайдо шуд [171-172]. Муодили англисии пешоянди зикршуда «in the middle of» буда, амали дар нимаи вақту замон бавуқуомадаро ифода мукунад: Ibrahim Khoja locked a horse-hobble around the lunatic's ankles, passed the end of the chain around the bottommost beam of the wall, and tied it to a pillar that stood in the middle of the room [32].

дар миёнаи: Аммо, агар мо вақтҳои дар миёнаи ин дарсҳо сарфшударо ба назар гирем, талаба дар дарсҳои мазкур як рӯзи зимистони худро сарф мекард [231]. Муодили англисии пешоянди мазкур «in the middle of» маҳсуб ёфта, бавуқуоии амалро дар миёнаи вақту замон ифода мекунад: In the middle of the winter my elder brother Muhyiddin recovered his strength [99].

2.6. Пешояндҳои номи таркибии ифодакунандаи замони то ба вуқӯи омадани амалу ходиса. Пешояндҳои, ки дар зер зикрашон хоҳем кард ба ҳаводису амали то лаҳзаву вақт бавуқӯмеомада ишорат мекунанд.

Пешоянди «то» дар бештари ибораҳо ва таркибҳои омада, маънои асосии худро пурра нигоҳ медорад ва ба вақту замони то иҷрои амалу ходисаи муайян ишора мекунад. Аслан, пешоянди мазкур пеш аз исми зарфҳои ифодакунандаи замон омада, як ҷузъи таркибии ибораҳои зарфиро ташкил медиҳад: ... худро базӯр ба ҷиллаҳона гирифтаам ва дар он ҷо, бе он ки овоз барорам, бо дилҳои худ дарун-дарун то рӯз гиристам [441].

Дар забони англисӣ ин вазифаро пешояндҳои «to», «up to», «till» иҷро мекунад: From the beginning of winter **up to** the present time-four months-they had scarcely excavated half a sang (two miles) of the proposed channel [44]; **Up to** the year 1868, when the emir of Bukhara went to war with the tsar and had to sue for peace, the amlodors of Ghjduvon including those of our village, ... [102].

Боби сеюм «Тахлили муқоисавии пешояндҳои ифодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» номгузорӣ шуда, дар он вижагиҳои фарқкунандаи пешояндҳои ифодакунандаи самту ҳаракат таҳлилу баррасӣ гардида, аз шаш фасл иборат аст.

3.1. Пешояндҳои аслии содаи ифодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Пешояндҳои аслии содаи ифодакунандаи самту ҳаракат дар ҳарду забон чунинанд:

аз – from. Пешоянди «аз» ва муодили англисии он «from» ба нуқтае, ки амал сар шудааст ва ё масофаи аз он ба дигар ҷойро ишора менамояд ва ба саволҳои ба кучо?, аз кучо? ҷавоб мешавад. Пешоянди мазкур зидмаънои пешоянди нишондиҳандаи самт **to** мебошад. Муодили пешоянди «аз»-и тоҷикӣ дар забони англисӣ пешоянди таркибии “**out of**” маҳсуб ёфта, пайдошавии объект ва ҳаракатро аз маконе ё ҷое нишон медиҳад. Пешояндҳои **out of** ва **from** ҳарду ҳам амали ҳаракат ба самтеро нишон медиҳанд ва ба саволи аз кучо? ҷавоб мешаванд. Фарқияти ғайриҷонибдорона дар он мебошад, ки пешоянди **out of** амалро аз дохили ҷизе ба самтеро ифода намуда, **from** нишондиҳандаи саршавии амал ба самте мебошад.

Таъкид бояд намуд, ки пешоянди «**for**» ва гунаи тоҷикии он «аз» ба самте ишора менамояд, ки ба мақсад равона шудааст. Доираи семантикии ҳаракати ашӯро аз ҷое ба самти муайян пешояндҳои доираи васеи муносибати фазоӣ доштара дар бар гирифта, ба тағйироти мутобикати объект дар фазо натиҷаи ҳаракатро ишора мекунад. Ишораи самту ҳаракати предмет дар забонҳои муқоисашаванда ба пайдоиши як қатор аломатҳои семантикии амалишавандаи пешояндҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ алоқаманд аст. Таркиби самт ва ҳаракати предмет ба самти муайян аз мавқеи ҳаракат ба объект, аз объект, ҳаракати як объект дар болои дигарӣ, ҳаракати як объект аз болои объекти дигар, саршавии муайяни амал, баохиррасии ҷараёни амал ва ғайраҳо ташкил мешавад: – Аз ҷӯи осие, ки гузаштӣ, пули рӯд сар мешавад, вақте ки аз болои пул мегузарӣ, дар он тарафи рӯд як хавли калон аст [25]; After you pass the mill stream you will come to the bridge over the river, and when you cross the bridge you'll see a large house with a gate right in front of the bridge [12].

ба – to, toward, towards. Пешоянди **ба** ва гунаи англисии он **to** асосан самти амал ва ё ҳаракатро нишон медиҳад:

1. Ба сӯи ашӯ ва ё ба ҷое равона шудани амал: Мардум беморон ва девонагонро аз атроф ба хонаҳои онҳо меоварданд ва онҳоро ба сари беморони барҷомондаи худ бурда, мехонданд [8];

He broke off two twigs from a branch of the apricot tree, and brought all of these things over to the sufa [7].

2. Нигаронидани амал ба сӯйи шахс: Рӯзе аз шогирдони падарам Мулло Бобочон, Мулло Ҳамроҳ, Мулло Абдулвоҳид ва Мулло Собит номон ба хонаи мо – ба пеши падарам омада буданд [13].

3. Равона шудани амал ва ё чой гирифтани предмет ба сатҳ ва ё ба болои ҷое ё чизе: Мо ҳозир ба як тӯйхонаи дигар меравем, дар бозгашт ба хонаи шумоён боз меоем [18]; We're off to another celebration now, but we'll stop here on our way back [7].

дар – он. Пешоянди мазкур бо номи як гурӯҳ воситаҳои ҳаракат истифода шуда метавонад: Дар асп як ҷавони асптози хунарманд савор шуда, ба хар ягон бачаи 12-14-соларо савор мекарданд [149]; He walked only with great difficulty, and consequently rode everywhere on horse- or donkey-back [58].

бар – то. Пешоянди «бар» ба самти амал далолат менамояд ба забони англисӣ ба воситаи пешоянди «to», «up» ё «on» тарҷума мешавад: Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯйидариҷа бар болои дарахти зардолу баромада «пинҳон шудаанд» [19]. ... climbed straight up the tree, pried first my brother and then Ergash from the branches, and handed them down to the others [7].

3.2. Пешояндҳои аслии таркибии ифодакунандаи самту ҳаракат дар ҳарду забон. Ин намуди пешояндҳо дар ҳарду забон ҳам, самту ҳаракатро ифода мекунанд.

то ба – up to. Пешояндҳои аслии таркибӣ низ дорои маъно буда, дар ҷумла вазифаҳои махсусро ба ҷо меоваранд. Аз ин пешояндҳо танҳо пешоянде, ки маънои самт ва ҳаракатро ифода менамояд, ин пешоянди **то ба** мебошад. Пешоянди **то ба** аз ду ҷузъ иборат мебошад, ки яке аз онҳо соҳиби маънои асосӣ ва дигарӣ маънои иловагиро дорад. Пешоянди **то ба** муносибатҳои масоҳатиро фаҳмонида, равона шудани амалро ба ягон сӯй нишон медиҳад: Дар ҳамин вақт шамол хеста, ҳаво вайрон шудан гирифт, то ба лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда, хаворо гарду ғубор фуру гирифт [36]. Муодили пешоянди мазкур дар забони англисӣ «till, to, up to» ба шумор рафта, доираи истеъмолаш хеле фарох буда, бештар бо феълҳои ифодакунандаи ҳаракат меояд: Then he went up to the unwallled orchard and here, too, on its northern and eastern edges, he erected a number of poles and told my uncles to weave branches between them [19].

3.3. Пешояндҳои номии изофии содаи ифодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Ин гурӯҳи пешояндҳои зеринро дар бар мегирад:

тарафи – to, towards, toward. Пешоянди мазкур дар ҳарду забон ҳам самти равиши амали ашёро нишон медиҳад. Вай дар ҳамбастагӣ бо пешояндҳои аслии **ба, дар, аз** ба қор меравад. Пешоянди «тарафи» дар яқҷоягӣ бо пешоянди «аз» самти ҳаракату амалро аз ашё ифода мекунад. Муродифи пешоянди мазкур дар забони англисӣ «from» ба шумор меравад: Ман он як порча ҳалвои қоқтиро, ки модарам ба ман дода буд, катар-катаркунон хӯрда ба кӯча баромадам, ки акаам аз тарафи даруни деҳа меояд [26]; Шамол **аз тарафи** шимоли шарқӣ меомад [36]; From the market gate to the Chubin Madrasa of Ghjduvon, this road stretched straight and broad as a ceremonial avenue, but devoid of trees on either side [72].

сӯйи – to. Пешоянди «сӯй» хати ҳаракатро ба самте, ки дар он ҳаракат табил ё рушд меёбад ифода менамояд. Он муродифи калимаи «торафт» аст, аммо калимаи «торафт» дар забони тоҷикӣ маъниҳои зиёдро ифода мекунад, ҳол он ки калимаи «сӯй» барои ифодаи фазо, самт ва ҳаракат истифода мегардад. Дар муқоиса бо муродифи худ, яъне пешоянди «торафт» дараҷаи истифодаи пешоянди «сӯй» дар забони ҳозираи тоҷикӣ хеле фарох аст. Муодили пешоянди «ба сӯйи» дар забони англисӣ «to» ба шумор меравад: Чун ба роҳи байни Ҷӯғихона ва Файзобод расида ба тарафи шимол – **ба сӯйи** Файзобод баргаштем ... [279]; He picked up something in his mouth and started to trot **toward** me [33].

3.4. Пешояндҳои номии изофии таркибии ифодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои таҳқиқшаванда. Пешояндҳои серистеъмоли ин гурӯҳ инҳоянд :

ба пеши – to: Чи тавре ки зикраш рафт дар ҳарду забон ҳам як миқдор пешояндҳои мавҷуданд, ки барои ифодаи ҳаракат ба самти объект, яъне бо мақсади ба ҳадаф расидан истифода мегарданд. Ба ин гурӯҳ метавон пешояндҳои «ба назди» ва «ба пеши»-ро ворид намуд, зеро ҳар ду пешоянд ҳам аз лиҳози маънӣ ба ҳам наздик буда, бештар бо феълҳои зерини ифодакунандаи ҳаракат ба қор мераванд:

рафтан – go: Ман рост истода фикр мекардам, ки **ба назди** кадом гурӯҳ рафта нишинам [267]. Тағойиам дар он деҳа **ба пеши** дарвозае рафта, дарро кӯфт [334]; But I want to go **to** Bukhara too [11]; The second week, Father's cousin Ibrohim Khoja was due to go **to** Darveshobod [70].

омадан – come: Падарам ба қатори дигарон ба хона надаромада, **ба пеши** мо омада, ба лаби суфа нишаста, гӯё ӯ ҳам ба нақораи ман гӯш меод [20]; After you pass the mill stream you will come **to** the bridge over the river, and when you cross the bridge you'll see a large house with a gate right in front of the bridge [12].

овардан – bring: Самоворчй **ба пеши** мо як чойник чойро бо пиёла оварда ниҳода ... [273]; He came **to** see his mother once a year, bringing barely enough food to last him the two or three weeks he stayed ... [23]; Go tell your mother **to bring** Muhyiddin to me [12].

3.5. Пешояндҳои номии изофии такрори ифодакунандаи самту ҳаракат. Пешояндҳои изофии такрор дар ҳарду забон ҳам, бо тарзи такрори як гурӯҳи мушаххаси исмҳо сохта мешаванд. Ин навъ пешояндҳо амсоли пешояндҳои номии изофӣ маънои лугавии худро дар ҷумла маҳфуз дошта, муносибати самту ҳаракатро ба сӯйи ягон ашёву объект ифода мекунанд, ба монанди:

лаб-лаби – along, alongside. Пешоянди номбурда дар ҳарду забон ҳам, ҳаракат ба сӯйи амалро мефаҳмонанд, ки бо дарозии ашё ва ё макон равона шудааст: Мо лаб-лаби ҷӯй ҳамроҳи об оҳиста-оҳиста мерафтем, падарам ба тағоиям гуфт [95]; But instead of heading back toward the village, my father turned upstream, along the canal that was utterly choked with sand [5].

пеш-пеши. Бачагони дигар бошанд, пеш-пеши нақорачиҳо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ва маро ҳам ҳар замон ба тарафи худ имо мекарданд [18]; Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пеши ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавид [67]. Дар забони англисӣ пешоянди мазкур бо ду муодил, яъне ба воситаи пешоянди номии изофии такрори «in front of» ва пешоянди номии изофии содаи «around» истифода мегардад: I carried the chicken back to the house, with Khaibar romping around me happily all the way [33].

3.6. Хусусиятҳои фарқкунандаи бархе аз пешояндҳои ифодакунандаи самту ҳаракати забонҳои муқоисашаванда. Дар баробари ин, самту ҳаракати пешояндҳо дар ҳарду забон ҳам, аз рӯйи маъно ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд: а) нуктаи ибтидои ҳаракат; б) нуктаи интиҳои ҳаракат; в) маҳруки ҳаракат.

майдони маъноии «нуктаи ибтидои амал». Ба ин гурӯҳ пешояндҳои «аз», «ба» ва муодили англисии онҳо «**from, off, out of**» дохил мешаванд. Пешояндҳои мазкур муодилҳои муқобилмаъноии худро низ доранд ва онҳо пешояндҳои мусбӣи **at, on, in** мебошанд. Бо ҳиссаҷаи инкорӣи **not** омада, метавонанд маънои он пешояндҳоро ифода намоянд. Ба мисоли: **from (not at), off (not on), out of (not in)**.

Инчунин, дар забони англисӣ пешояндҳои таркибии **from above, from across, from of, from under, out of** ва дар забони тоҷикӣ пешояндҳои **аз болои, аз қафои, аз паси, аз тағи, аз даруни** мебошанд, ки муносибатҳои мураккабро дар фазо ифода мекунанд. Барои нишон додани маънои дуршавӣ дар забони

англисӣ пешояндҳои **from, from of, from inside, from within, out of, off, since** ва дар забони тоҷикӣ **аз, зи, аз болои, аз даруни, аз беруни, аз қафои, аз ақби, аз тарафи** мебошанд. Дар забони тоҷикӣ, асосан дуршавӣ ва беруншавиро пешоянди аслии **аз** ифода мекунад: аз хона баромадан, хабарҳо аз хориҷа, айнакро аз киса баровардан.

Маъноӣ «махрукии ҳаракат». Яке аз маъноҳои асосӣ ва васеъ пахншудаеро, ки пешояндҳои ин доира доранд, ин ифодаи самти ҳаракат аз тарафи касе ва ё предмете ба тарафи предмети дар бари он буда аст. Дар забони англисӣ ин маъноҳоро пешоянди **past**, ки бо феълҳои ҳаракат якҷоя меояд (ғайри to pass), ифода менамояд: Аломати маъноии “ҳаракат аз назди касе ва ё чизе” инчунин, ба пешояндҳои **by, through, along, alongside** ҳос мебошад. Бояд қайд кард, ки барои ифодаи ҳаракат аз назди касе ва ё чизе, инчунин, исмҳои гуногун ва ё намудҳои роҳ бештар истифода мешаванд, ки инҳо: чангал – forest, марғзор – meadow, саҳро – field, пайроҳа – path, роҳ – highway, кӯча – street, тангкӯча – bystreet, соҳил – shore, тараф – side, ҷониб мебошанд.

Пешояндҳои **over** ва **through** ҳамеша бо феъл омада, самту ҳаракатро аз байни ва ё болои чизе ё ҷое нишон дода метавонанд. Дар забони тоҷикӣ **аз болои, аз байни** тарҷума мешавад: Пешоянди **after** амал ва ё ҳаракати як предметро аз паси предмети дигар ишора мекунад. Гунаи тоҷикии он пешоянди **аз паси** мебошад. The dog hunted **after the rabbit** around the forest- Саг **аз паси харгӯш** гирдогирди чангал медавид.

Барои ифодаи ҳаракат ба поён ва ё ҷои дур аз он пешоянди **down** истифода мешавад. Дар забони тоҷикӣ бошад, он ба воситаи пешоянди **аз**, ки «баромади амал» ва **ба поён** – «самти ҳаракат» ифода мешавад: The run off down the street – Онҳо аз кӯча ба поён давиданд.

Пешояндҳои **around, round** ҳаракатеро ба гирду атрофи касе ва ё предмете нишон медиҳанд. Пешоянди **round**, одатан ҳаракати дурусти доиравино ба гирди ашё ишора менамояд ва пешоянди **around** бошад, ба маъноӣ даврзанӣ ва ё дар паҳлуи меояд. Дар забони тоҷикӣ ин пешояндҳоро пешоянди мураккаби **гирдогирди, гирди** ифода менамояд: Барои нишон додани амал ба самте ва ё аз самти ба тарафи дигаре пешояндҳои **along, on, to, around**, ки дар забони тоҷикӣ пешояндҳои **аз** ва **дар** мебошанд, истифода мешаванд: along the street – аз кӯча гузаштан, to go on street-дар кӯча роҳ гаштан, to go to park – ба боғ рафтан.

Самти ҳаракат барои расидан ба интиҳои нуқтаи ҳаракат ин ҳаракати шахсе ва ё предметро ифода менамояд, ки ба тарафи ва ё

ба самти предмети дигар равона аст. Дар забонҳои муқоисашаванда ин гуна муносибатҳоро аз рӯи нуқтаи самт дар фазо ва аломатҳои маънонашон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст.

1. Аломати маъноии «**ба тарафи**» ҳаракатро ба ҷое, ба тарафе, ба самти марказ, ба пойтахт ва ҷойгиршавӣ дар шаҳр ифода менамояд. Барои ифодаи он пешояндҳои **by, up, across, towards, to, in -ба, ба тарафи (ба сӯи), ба назди** истифода мешаванд. Пешоянди **to** воситаи асосии ифодаи самти ҳаракат ба объекти муайян мебошад, ки дар забони тоҷикӣ бо пешоянди **ба** мувофиқ меояд. Пешоянди **up** самтро ба тарафи касе ва ё предмете нишон медиҳад ва дар забони тоҷикӣ бо пешоянди **ба** мувофиқ меояд. Пешоянди **towards** дар забони тоҷикӣ **сӯи, ба тарафи** буда, ҳаракатро ба самте нишон медиҳад.

2. Аломатҳои маъноии «**ҳаракати ба самтҳои гуногун равшаншуда**» дар забони англисӣ бо пешоянди **about** ифода мегардад. Дар забони тоҷикӣ пешоянди **дар ин ҷо** мувофиқат мекунад.

3. Аломатҳои маъноии «**нишораи ба самти касе ва ё ҷизе равона шудани предмет**» ифодаи худро дар пешояндҳои **up to** нишон медиҳад ва инчунин бо пешояндҳои дар шаклҳои зерин дошта, омада метавонад.

4. Аломатҳои маъноии «**ҳаракат аз паси касе ва ё ҷизе**» дар пешояндҳои **out of** ифода мегардад: **move out (of)** – аз худде баромадан. Дар забони тоҷикӣ дар ҳолати мазкур пешояндҳои таркибӣ, ки таркибҳои он муносибатҳои гуногуни ҳаракатро ифода менамоянд, истифода мешавад: **даруни** «аз дохил», **берун, беруни** «хориҷ аз, берун аз».

5. Доираи самти ҳаракат аломати маъноии «**ҳаракат ба самти дохили нишона**» ташкил медиҳад. Дар забони англисӣ ин маъно ба воситаи пешояндҳои **in, inside, into** дода мешавад. Пешоянди **in** ба марказ, ба самте, амалеро ба дохили ҷизе нишон медиҳад.

ХУЛОСА

Таҳқиқоти вижагиҳои маъноӣ сохтори пешояндҳои ифодагари маъноӣ замон ва самту ҳаракат дар асоси маводи илмӣ ва ҳамчунин маводи қобили таҳлили ҳолату ҳодисаҳои забонӣ нишон дод, ки пешояндҳо аз воситаҳои басо муҳим ва ҷузъи ногузири қорбурди забон ба шумор мераванд. Пешояндҳои ифодаи маъноӣ замон ва ҳамчунин самту ҳаракат вобаста ба

маънои луғавии калимаи тобеъ, ки аксари ҳолатҳоро нишон медиҳанд ва дигар омилу аломатҳои грамматикӣ ҳамаи ҷузъҳо ин намуди пешояндҳо, асосан ҳашт тобиши маъноии замон зоҳир менамоянд:

1) амалеро нишон медиҳанд, ки бо замони амали дигар рост меоянд;

2) амал ва замони иҷрои онро нишон медиҳанд;

3) амалеро ифода менамоянд, ки замони иҷрои он умумӣ, номуайян аст;

4) амалеро таъкид мекунанд, ки дар ҳамон вақти муайян тақрор ёфтааст;

5) амалеро ифода мекунанд, ки ба самти муайян равона шудааст;

6) амал ва тартиби ҳаракати онро нишон медиҳанд;

7) ба раванде далолат мекунанд, ки ифодаи ҳаракат ба самтеро доранд;

8) тавъам будани ҳаракат ва самти онро нишон медиҳанд.

Бо ҳамин тартиб, татқиқоти мазкур ба яке аз масъалаҳои мубрами забоншиносии муқоисавӣ, типологӣ ва паҷӯшиши вижагиҳои пешояндҳои ифодагари маъноӣ замон ва самту ҳаракат бар маъноӣ маводи забонҳои тоҷикиву англисӣ бахшида шудааст. Чунон ки қаблан таъкид шуда буд, макону фазо, ки дар он самту ҳаракат сурат мегирад, ҳамчунин замону вақт ҳамчун мафҳуми асосӣ дар шуури инсон нақш мебандад ва аз ин лиҳоз таҳқику омӯзиши пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат имкон медиҳад, ки қонуниятҳои замонии олам ва амалу зухуроти дар макон ва фазои муайян суратгирифта ба таври қомилу возеҳ дарк карда шаванд. Аз ин лиҳоз, қанбаи омӯзиши масъалаҳои бо мафҳуми замон ва самту ҳаракат, ки дар макони муайян сурат мегирад, алоқаманд буда, дар забоншиносии муқоисавӣ хеле фароҳ аст. Дар ҳарду забон пешояндҳои ифодакунандаи муносибати замон ва самту ҳаракатро метавон ба зермайдонҳои «ба зухури як амал, ҳодиса дар як вақт», «зухури як амалу ҳодиса пас аз дигар ҳодиса дар замони муайян», «зухури амал дар вақти ду ҳодиса», «мансубияти ҳодиса ба қисми аввали муҳлати вақт», «мансубияти ҳодиса ба қисми интиҳоеи вақт», «мансубияти як ҳодиса ба нимаи дуоми вақт», «зухури ҳодиса дар вақти муайян» ва амсоли ин ҷудо намуд.

Доир ба вижагиҳои умдаи пешояндҳои ифодагари маъноӣ замон ва самту ҳаракат чунин хусусиятҳоро метавон номбар кард:

1. Умуман, пешоянд пулест, ки калимаҳои мустақилмаъноро мепайвандад, чунончи: **ба мактаб рафтан, аз замин мушоҳида кардан, ба имтиҳон тайёри дидан, бо корд тарошидан, дар баҳор омадан.**

2. Бояд таъкид кард, ки пешояндҳо калимаҳои ёридиҳанда буда бо исм, ҷонишин ва дигар ҳиссаҳои исмшудаи нутқ, омада муносибати синтаксисии онҳоро бо дигар калимаҳо ифода менамоянд. Онҳо дар ибора ва ҷумла муносибатҳои **масоҳат, замон, сабаб, мақсад, соҳибият, тарз, муқоисаю монандии объектро** нишон медиҳанд.

3. Пешояндҳо – ҳиссаи номустақили нутқ буда, амали ба ашё нигаронидашударо аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳанд. Ҳамчун воситаҳои грамматикии алоқаи калимаҳо дар ҷумла ё ба сифати шаклдиҳандаи синтаксисии аъзоҳои ҷумла қорбасти мегарданд.

4. Пешояндҳо бо исм, ҷонишин ва дигар ҳиссаҳои исмшудаи нутқ омада, муносибатҳои масоҳавӣ (замон, мақон) ва ғайри масоҳавиро (объект, сабаб, мақсад, тарз, воситаи иҷро, монандӣ, хилофу шарт) ифода менамоянд.

5. Пешояндҳо чун воситаҳои грамматикӣ, ки муносибати байни калимаҳои тобеъкунанда ва тобеъшавандаро ифода мекунанд, бар хилофи калимаҳои мустақилмаъно алоқаи синтаксисии дутарафаро ба амал меоваранд, яъне худи пешоянд, ҳам ба калимаи асосӣ ва ҳам ба калимаи тобеъшаванда вобастагӣ дорад.

6. Пешояндҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муносибатҳои замонино ифода намуда, низоми хурдиро, ки ба муқобилгузори пешояндҳо асос ёфтааст, ташкил медиҳанд.

7. Таҳқиқоти мазкур ба яке аз масъалаҳои мубрами забоншиносии муқоисавӣ, типологӣ ва муқобалаи пешояндҳои забонӣ бар мабной маводи забонҳои тоҷикиву англисӣ бахшида шудааст. Вақт ҳамчун мафҳуми асосӣ дар шуури инсон нақш мекӯшад. Таҳқиқи омӯзиши пешояндҳои ифодакунандаи замон имкон медиҳад, ки қонуниятҳои замонино олам дар қарда шавад ва ба ин васила, инсон аз ҳаводиси бавуқуъмеомада бархӯрдор мегардад.

8. Ҷанбаи омӯзиши масъалаҳои бо мафҳуми замон алоқамандбуда дар забоншиносии муқоисавӣ хеле фарох аст. Дар ҳарду забон пешояндҳои ифодакунандаи муносибати замонино метавон ба зермайдонҳои «ба вуқоии як амал, ҳодиса дар як вақт», «бавуқоии як амалу ҳодиса пас аз дигар ҳодиса дар замони муайян», «бавуқоии амал дар вақти ду ҳодиса», «мансубияти ҳодиса ба қисми аввали муҳлати вақт», «мансубияти ҳодиса ба қисми интиҳои вақт»,

«мансубияти як ҳодиса ба нимаи дуоми вақт», «бавуқуои ҳодиса дар вақти муайян» ва ғайра чудо намуд.

9. Агар дар забони тоҷикӣ пешояндҳои таркибии ифодакунандаи вақту замон дар муқоиса бо пешояндҳои аслии сермаҳсул бошанд, пас дар забони англисӣ пешояндҳои аслии ва мураккаб аломати сермаҳсулиро ба худ касб мекунад.

10. Дар байни пешояндҳои таркибии забонҳои муқоисашаванда алоқаи муродифӣ ҷой дорад, ки он аз шабоҳати маъноӣ луғавӣ ҷузъҳои номии пешояндҳо вобастаанд.

11. Дар ҳарду забон метавон ду навъи алоқаи муродифиро байни пешояндҳо мушоҳида кард: муродифи пурра, ки бидуни маъноӣ иловагӣ ва алоқаи пурраи ҷузъҳо бо чудо намудани маъноҳои иловагӣ, ки маъноӣ қисми номи пешояндҳои таркибирано муайян мекунад ва муродифҳои ҷуфт, ки ҳангоми ифодаи муносибати замони пешояндҳои амсоли «қариби» ва «наздики, баъди, паси, баъд аз, пас аз», инчунин пешоянди «барои»-ро метавон ворид намуд. Шабоҳат байни пешояндҳои муродиф танҳо дар яке аз ҷузъҳои маъноӣ он дида мешавад.

12. Пешояндҳои ифодагари маъноӣ замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ категорияи зиндаи тараккунандаи забон мебошанд. Миқдори онҳо дар забонҳои мавриди таҳқиқ зиёд аст. Ҷараёни ташаккули пешояндҳои ифодагари маъноӣ замон ва самту ҳаракат, махсусан дар услубҳои расмӣ, илмӣ ва публитсистӣ бо қувваи пурра мавриди истифода қарор мегиранд. Ин пешояндҳо дар ин услубҳои забон истеъмоли васеи худро меёбанд ва доираи маъноҳоро худди муносибатҳое, ки онҳо нишон медиҳанд, дар муносибатҳо ва раванди муҳаббатот басо назаррас аст.

13. Ҷузъҳои номии аксарияти пешояндҳои мавриди таҳқиқ аз ҷиҳати луғавӣ фарқ намекунанд, масалан, дар пешоянди дар вақти, то вақти, ба вақти ҷузъи номӣ исми вақт аст ва дар ибора доираи пайвасти ин пешояндҳо бо гурӯҳи муайяни луғавӣ калимаҳои қариб тафовут надорад. Бо вучуди ин, ибораҳои бо ин пешояндҳо ҳам аз рӯйи шакл ва ҳам аз рӯйи маъно навъҳои гуногунро ташкил мекунанд.

14. Пешояндҳо ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ буда, дар ҳар як забон хусусиятҳои ба худ хос доранд. Омӯзиш ва таҳқиқи пешоянди **дар** ва таркибҳои аз он сохташуда мавзӯи ақтуалӣ ва муҳим буда, аз таҳқиқгар тақозо мекунад, ки паҳлуҳои гуногуни онҳоро дар забонҳои қобили таҳқиқоти муқоисавӣ дурусту саҳеҳтар омӯхта, хулосаҳои илмӣ баровард ва мо дар таҳқиқоти

мазкур дар ин росто то ҷое ба ҳадафҳои асосии гузошташуда расидаем.

15. Дар раванди таҳияи диссертатсия муайян гардид, ки пешоянди **дар** ва пешояндҳои таркибии аз он сохташуда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар ифодаи маънои грамматикӣ чумла мақоми хосае доранд. Мавзӯи мазкур ҷолиби диққат ва баҳсталаб буда, таҳқиқи он барои омӯзандагони забонҳои дорони аҳамияти муфиду судманд мебошад.

16. Муайян кардани хусусиятҳои умумӣ ва тафовути онҳо дар дохили матн ва чумла зоҳир мегардад, ки ин, пеш аз ҳама, ба қонуни қоидаҳои грамматикӣ ҳар як забон вобаста аст. Масалан, пешоянди **дар** дар забони англисӣ дорони чанд маънӣ аст, ки агар ба ҷойи он пешоянди дигар истифода шавад, мазмуни чумла қоста мегардад. Чунин ҳолатҳо метавонанд, масъалаҳои тарҷума ва ҳамчунин забонмӯзиро мушкил гардонанд.

17. Бо ҳамин тартиб, мо ҳангоми пажӯҳиши диссертатсияи илмӣ аз асару мақолаҳо ва сарчашмаҳои илмӣ истифода намуда, мисолҳои ҷамъоваришударо, то ҳадди имкон ба таври фароҳу мушаххас таҳлилу баррасӣ намудем ва дар ниҳояти қор, доир ба вижагиҳои фарқкунандаи пешояндҳои ифодагари замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба чунин ҳулосаҳо омадем:

а). Пешояндҳо аз ҷиҳати сохт низ дар ҳарду забони муқоисашаванда аз ҳам фарқ мекунанд: дар забони тоҷикӣ пешояндҳо аз ҷиҳати сохт асли (сода) ва таркибӣ мешаванд. Дар забони англисӣ сода, мураккаб ва таркибӣ мешаванд.

б). Хусусияти умумии пешояндҳо дар он зоҳир мегардад, ки маъноҳои гуногунро мефаҳмонанд.

в). Як хусусияти фарқкунандаи пешояндҳои забони англисӣ дар он аст, ки онҳо сермаъно мешаванд, чунончи: пешояндҳои **at, in, on, by, for** ба маъноҳои гуногун қор фармуда мешаванд.

г). Дар забони англисӣ пешояндҳо ҳангоми навишт ва тарҷума меафтанд, ё ихтисор мешаванд, ки дар забони тоҷикӣ чунин хусусият маъмул нест.

д). Як хусусияти фарқкунандаи пешояндҳои забони англисӣ дар он мушоҳида гардид, ки ҳамаи онҳо дар забони тоҷикӣ эквивалент, ё худ муодил надоранд.

18. Ҳулоса, таҳқиқи пажӯҳиши вижагиҳои маъноиву сохтори пешояндҳои ифодагари замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ собит намуд, ки забонҳои мавриди таҳқиқ дар баробари умумиятҳои гуногуни сарфиву наҳвӣ ва маъноӣ луғавӣ доштан, дорони фарқиятҳо низ мебошанд.

ИНТИШОРТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:

1. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М]. Ашурмадов, Қ. Вазифаҳои сарфӣи пешояндҳои забони англисӣ / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2022. – № 2 (97). – С. 84-87.

[2-М]. Ашурмадов, Қ. Вижагиҳои дастурии пешоянди «over» дар забони англисӣ / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2020. – № 4 (87). – С. 33-38.

[3-М]. Ашурмадов, Қ. Роҳҳои истифодабарии пешояндҳои ифодакунандаи ҳаракат дар таркиби ибораҳои феълии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи Давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар, 2021. – № 1/3 (89). – С. 69-75.

[4-М]. Саидзода, Х., Ашурмадов, Қ. Пешояндҳои номии изофии таркибии фодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои таҳқиқшаванда / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2022. – № 5 (100). – С. 127-132.

2.Мақолаҳое, ки дар нашриҳои дигар ҷоп шудаанд:

[5-М]. Ашурмадов, Қ. Таҳлили луғавӣ-маъноии пешояндҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Қ. Ашурмадов // Барномаи давлатии такмил ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030: мав. конференс. илмӣ-амал. ҷумҳур. – Душанбе, 2022 – С. 202-205.

[6-М]. Ашурмадов, Қ. Пешояндҳои номии ғайриизофии ифодакунандаи замони амалу ҳодисаи бавуқомада / Қ. Ашурмадов // Масъалаҳои Мубрами методикаи таълими забонҳои хоричӣ, забоншиносӣ, назария ва амалияи тарҷума: мав. конференс. илмӣ-амал. ҷумҳур. – Душанбе, 2023 – С. 11-15.

**ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ САДРИДДИНА АЙНИ**

**ТДУ 809.155.0:802.0
ТКБ 81.2(2точик)+81.2АНГ
А-98**

На правах рукописи

АШУРМАДОВ КИМАТАЛИ МАШАРИФОВИЧ

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРЕДЛОГОВ,
ВЫРАЖАЮЩИХ ВРЕМЯ, НАПРАВЛЕНИЕ И
ДВИЖЕНИЕ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ "ВОСПОМИНАНИЙ"
САДРИДДИНА АЙНИ)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание учёной степени кандидата
филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-
историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Душанбе – 2023

Диссертация выполнена на кафедре языкознания и сравнительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддин Айни.

Научный руководитель: Саидзода Халим Азиз - доктор филологических наук, профессор общеуниверситетской кафедры английского языка Национального университета Таджикистана

Официальные оппоненты: Юсупова Зарина Розиковна - доктор филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Бохтарского государственного университета имени Насира Хусрава

Махадова Гулнисо Худоёровна – кандидат филологических наук, заместитель директора по науке и инновации лицей № 2 для одаренных учащихся города Душанбе

Ведущая организация: Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода

Защита диссертации состоится «08» мая 2023 года в 15:00 на заседании диссертационного совета 6D.КOA-068 при Таджикском государственном университете имени Садриддин Айни по адресу г. Душанбе, учебный корпус №11, 3 этаж, зал Ученого совета факультета английского языка и восточных языков.

С содержанием диссертации можно ознакомиться в научной библиотеке и на сайте www.tgpu.tj Таджикского педагогического университета по адресу г. Душанбе, пр. Рудаки, 121.

Автореферат разослан «___» _____ 2023 года.

**Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук**

Каримова Д.Н.

ВВЕДЕНИЕ

Языки, являясь связующим звеном между народами и нациями, выполняют роль великой ценности межкультурных отношений. Именно через язык мы знакомимся с наукой и культурой, общественной этикой, литературой и искусством, обычаями, культурой и социально-экономическими условиями разных народов. Поэтому изучение разных языков необходимо каждому культурному человеку общества.

Грамматический строй таджикского и английского языков, наряду с некоторыми общими чертами, имеет различия, требующие тщательного изучения, что постоянно привлекает внимание исследователей. Так, в системе грамматики таджикского и английского языков большое место занимает такая грамматическая единица языка, как предлог. Предлоги, являясь важным элементом, продуктивно участвуют в образовании различных структурных единиц, форм и конструкций языка. Роль предлогов, в особенности, значительна и важна в создании различных словосочетаний и разнообразных языковых образований как в английском, так и в таджикском языках. Даже можно сказать, что именно в этих языках без предлогов невозможно создать ряд языковых форм, структур и образований, особенно новых и необычных составных конструкций и разных типов словосочетаний. Представляется важным отметить тот факт, что роль предлогов считается очень важной особенно в создании выражений, образованных с помощью грамматической связи управление. Даже непроизводные предлоги таджикского языка участвуют в образовании словосочетаний, которые могут выражать значения времени, причины, состояния, направления и движения и другие различные грамматические значения.

Именно по этой причине рассмотрение семантических и грамматических особенностей предлогов, грамматическая интерпретация служебных частей речи таджикского языка на основе сопоставления с родственными языками, в том числе английским, является одним из вопросов, привлечших внимание таджикских исследователей в последние годы. Обычно предлоги, составляя определенную часть языковых единиц как в таджикском, так и в английском языке, совершенно отличаются от самостоятельных слов. Предлоги в таджикском языке выполняют такие важные грамматические функции, что их решение необходимо искать не только в грамматике, но и в словарях как лексических единиц. В таджикском языкознании опубликовано большое количество работ, в которых содержится большой материал, отражающий грамматические особенности предлогов.

Помимо значительного имеющегося на сегодня наличия материала по предлогам таджикского и английского языков, исследование грамматических особенностей этих важных языковых единиц в контексте сопоставительно-типологического исследования разноструктурных и разносистемных языков позволит пролить свет на некоторые нераскрытые стороны языковой структуры.

Актуальность и необходимость темы исследования. Важность исследования предлогов, выражающих время, направление и движение обусловлена их проблематичностью и недостаточной изученностью. Таджикский и английский языки с момента своего зарождения и становления пережили различные исторические периоды, обогащаясь и совершенствуясь, служили основным средством удовлетворения потребностей общества. Диссертация посвящена исследованию предлогов, обозначающих время, направление и движение в сопоставляемых таджикском и английском языках как с точки зрения структуры, так и значения. В отношении данной проблемы в сравнительном языкознании не проводилось комплексной исследовательской работы. Важность исследования данного вопроса заключается в том, что по данной теме в таджикском языкознании не выполнена ни одной отдельной исследовательской работы. Поэтому изучение особенностей предлогов, обозначающих время, направление и движение в таджикском и английском языках, является одним из важнейших вопросов языкознания. Выявление же особенностей указанных видов предлогов позволит раскрыть неисследованные грамматические аспекты этих языков.

Степень изученности темы исследования. Изучение проблемы предлогов в сопоставительном языкознании в основном началось во второй половине XX века. К настоящему времени по данному вопросу опубликован ряд работ, тезисов и статей, которые в той или иной степени содержат научные решения отдельных его аспектов и представляют высокую ценность как научный источник для дальнейшего изучения отдельных вопросов этой важной проблемы.

Изучение предлогов, обозначающих направление и движение в таджикском и английском языках имеет большое значение, особенно для аналитических языков, к которым и относятся упомянутые языки. Предлоги, как предмет обширных исследований, чаще изучались в общем языкознании. Значительные успехи в изучении этой темы можно наблюдать, прежде всего, в русском языкознании. В общем языкознании необходимо всесторонне изучить морфологические стороны предлогов и сделать их научно обоснованными. Поэтому мы не

будем останавливаться конкретно на истории изучения предлогов и их теоретических вопросах в общем языкознании. Однако некоторые аспекты этого вопроса еще не до конца научно решены и требуют полного исследования. С этой точки зрения в сопоставительном языкознании до сих пор уделяют должное внимание проблеме предлогов как служебной части речи, поскольку грамматическое значение предлогов и выражение ими направления и движения в таджикском и английском языках, по сравнению с предложением и словом, мало исследованы и до сих пор являются предметом споров среди лингвистов.

В последние несколько десятилетий таджикские лингвисты все больше внимания уделяют изучению предлогов в таджикском языке и их сопоставлению с другими языками, роли предлогов в образовании глагольных словосочетаний и тому подобное. Доказательством этому могут служить большое количество публикаций на эту тему.

Высокий уровень развития таджикского языкознания приходится на первую половину XX века. Методы исследования и открытия закономерностей многих языковых явлений, в том числе различных частей речи, стали предметом глубоких научных исследований лингвистов. Некоторые таджикские языковеды, такие как Н. Масуми, Б. Ниязмухамедов, Ш. Ниязи, А. Мирзоев, Р. Гафоров, М. Касимова, Б. Камолитдинов, М. Норматов, Д. Саймиддинов, Д. Ходжаев, Х. Маджидов, О. Касимова и авторы учебников английского языка для средней и высшей школы, методических пособий по изучению предлогов и их структурно-семантических особенностей в таджикском языке, опираясь на научные достижения того времени, в частности, на труды известных русских языковедов Л.В. Щербы, В.В. Виноградова, Н.М. Шанского и других, исследовали эту отрасль языкознания и сделали новые научные и теоретические выводы.

В научных трудах и учебных материалах по таджикскому языку, исходя из правил, исследуются только непроеизводные простые предлоги, входящие в особую группу вспомогательных слов. В учебнике по морфологии Б. Ниязмухамедова и Ш. Ниязи отмечаются семантические особенности непроеизводных простых предлогов *ба, аз, дар, то, барои*, уточняющих основные значения второстепенных членов предложения. Например, предлог «*ба*» в дополнении «*сүйи*» в основном служит для указания на *сүйи* «направление» (направление и движение — К. А.)³.

³ Ниязмухаммадов Б., Ниязи Ш. Грамматика таджикского языка. Синтаксис. Часть 2. /Б. Ниязмухаммадов, Ш. Ниязи. - Сталинабад, 1952. - 159 с.

В последующие периоды предлоги и их морфологические структуры были сгруппированы по значению в функционально-семантические группы, а также по морфологической структуре в простые, составные и другие типы, и в таком порядке было подробно описано в последующих работах таджикских исследователей.

Таким образом, из вышесказанного можно сделать вывод, что систематическое изучение предлогов таджикского языка берет свое начало со второй половины XX века.

Так, в начале пятидесятых годов прошлого века Р.Л. Неменова, изучив таджикские предлоги, подробно описала их положение в таджикском литературном языке.

Вопросы исследования грамматических функций предлогов и их связи с самостоятельными частями речи нашли отражение в трудах Н. Базидова (1960, 1982), М.Ф. Исмадуллаева (1971) и других.

Составные предлоги таджикского языка были подвергнуты глубокому научному анализу в исследованиях Р.Л. Неменовой (1954, 1956), Смирновой (1958), Т.С. Улугзаде (1959), М.Б. Хусейновой (1969).

В английском же языке исследования предлогов начались во второй половине XIX века, они связаны с именами таких лингвистов, как Х. Свит, Г. Маршан, Дж. Джонс и др.

Исследование типологических особенностей предлогов при сопоставлении разноструктурных языков в таджикском языкознании берет начало в 70-х годах прошлого века.

Следует отметить, что вопрос изучения предлогов давно привлекает внимание отечественных и зарубежных лингвистов. В большинстве работ российских и зарубежных лингвистов (Аникина, 1975; Рейман, 1982; Барамжкова, 1990; Гонсалес, 1991) исследованы функционально-семантические аспекты предлогов.

Проблема сопоставительного изучения предлогов языков различной структуры и системы в языкознании была поставлена в 60-х годах XX века, и она связана с именами таких языковедов, как Терентьев (1977), Преображенский (1981) и Костромин (1992).

Сравнительному анализу предлогов таджикского и английского языков посвящены исследования А. Камаловой (1971), Г. Бурхановой (2005) и М.К. Мирзоджановой (2009).

Связь исследования с программами (проектами) и научной тематикой. Диссертационное исследование имеет связь с образовательными и научными программами, имеющими филологические направления. Оно также тесно связано с Государственной программой совершенствования преподавания и

изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года (от 30 августа 2019 года № 438).

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования - выявление и сопоставление структурно-семантических особенностей предлогов, выражающих время, направление и движение в таджикском и английском языках на основе книги С. Айни «Воспоминания» («Ёддоштҳо»).

Цель исследования определила необходимость решения следующих **задач**:

- показать степень употребительности предлогов, обозначающих время, направление и движение, в предложении;
- определить структурные особенности предлогов, выражающих время, направление и движение;
- выявить семантические особенности предлогов, выражающих время, направление и движение;
- раскрыть признаки сходства и различия предлогов, выражающих время, направление и движение;
- определить грамматические функции предлогов, выражающих время, направление и движение.

Объект исследования. С целью анализа, сопоставления предлогов, выражающих время, направление и движение таджикского и английского языков, использован оригинал книги С. Айни «Воспоминания» («Ёддоштҳо») на таджикском языке и его английский перевод.

Предметом исследования являются типологические особенности предлогов таджикского и английского языков, выражающих время, направление и движение на основе книги «Ёддоштҳо» («Воспоминания») С. Айни на языке оригинала и ее перевода на английский язык.

Теоретико-методологические основы исследования. Теоретической и методологической основой диссертации являются научные исследования известных языковедов: Фердинанда де Соссюра, Бодуэна де Куртенэ, Л. В. Щербы, А. Я. Смирницкого, В. В. Виноградова, В. С. Расторгуевой, Л. Р. Зиндер, В. С. Соколовой, Р. Джейкобсона, Н. М. Шанского, А. А. Уфимцевой, Л. Эльмслева, С. Д. Кацнельсона, Н. С. Валгиной, И. Р. Гальперина, Д. Т. Таджиева, М. Н. Касимовой, Ш. Рустомова, Д. Саймидинова, Т. Хаскашева, Х. Маджидова, Д. Ходжаева, С. Назарзода, Ш. Исмаилова, А. Хасанзода, Н. Офаридаева, С. Сулайманова, А. Мамадназарова, М.Х. Султана, Х. Саидова, О. Касьмова, З. Мухтарова, С. Джаматова и других.

Объект (материал) исследования. С целью анализа, сопоставления предлогов, выражающих время, направление и движение таджикского и английского языков, использован оригинал книги С. Айни «Воспоминания» («Ёддоштҳо») на таджикском языке и его английский перевод.

Набор различных методов исследования и подходов, используемых в диссертации, зависит от ее задачи и содержания. В работе применяются такие методы и подходы исследования: сравнительно-типологический, сравнительно-исторический, структурный, описательный, аналитический и конструктивный методы, а также компонентный анализ, поисковый и статистический методы.

Научная новизна исследования проявляется в том, что в сопоставительном языкознании вопрос о типологических особенностях предлогов, выражающих время, направление и движение таджикского и английского языков, впервые исследуется на основе «Воспоминаний» С. Айни в оригинале и его английском переводе. Наряду с указанными особенностями структурной системы предлогов, также вопросы их формирования и семантическая эволюция исследуемой группы предлогов на основе сопоставления материалов таджикского и английского языков, уточнение их типологических особенностей является новым шагом в современном языкознании и показывает научную новизну диссертационной работы. В то же время другой инновационный аспект данного исследования связан с вопросами классификации и сравнения моделей предлогов, выражающих время, направление и движение в таджикском и английском языках.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. В процессе проведения данного исследования, анализа собранных примеров и изучения научных положений исследовательских работ было определено, что предлог, выступая как служебная часть речи в составе предложения, придает ему дополнительный смысловой оттенок.

2. Сравнение аналитических материалов разных периодов таджикского и английского языков с учетом различных грамматических особенностей показывает, что грамматическая функция предлогов определяется в зависимости от их положения в предложении, и они различаются по некоторым своим признакам.

3. Анализ и сопоставление анализируемого материала доказывает, что большинство предлогов, выражающих время, указывают на протекание действий и событий в начале, середине и конце.

4. На основе сравнения способа и порядка употребления предлогов в таджикском и английском языках установлено, что большинство предлогов, обозначающих направление и движение, подвержены явлению многозначности и синонимии.

5. Грамматические особенности таджикского и английского языков позволяют точно определить различия и общие черты предлогов в этих языках, и в то же время доказано, что некоторые предлоги, обозначающие время, движение и направление в предложении не имеют фиксированного положения и практическая.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что сравнительно-типологический анализ языкового материала с предлогами, обозначающими время, направление и движение в таджикском и английском языках, а также их грамматических особенностей и степени их употребительности в таджикском и английском языках, даст возможность сделать новые научные выводы, что позволит использовать полученные научные результаты при написании учебника по сравнительной типологии для филологических факультетов, в переводческой деятельности, а также при исследовании и изучении языков Европы и Азии.

Практическая значимость диссертационного исследования, заключается в том, что материал данной диссертации может быть использован на теоретических занятиях по введению в языкознание, общего языкознания, сопоставлению типологий языков, в спецкурсах и спецсеминарах по сопоставлению языков, по дисциплине сопоставления языков и их истории, взаимодействия и взаимовлияния языков, а также научные и практические выводы исследования могут быть использованы как готовые материалы по мере необходимости. Полученные материалы диссертационного исследования могут быть также полезными при написании методических статей, методических и других учебных пособий. Наряду с этим основные выводы и заключения диссертации, а также проанализированные материалы могут быть использованы при составлении толковых и двуязычных словарей.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертационное исследование соответствует паспорту специальности и установленному порядку написания диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20- Сравнительно-историческое, сравнительно-сопоставительное языкознание.

Личный вклад исследователя заключается в том, что впервые в данной диссертации исследователю удалось научно уточнить,

сравнить и обосновать сходства и различия предлогов, выражающих время, направление и движение, используя методы и теоретическую базу сравнительного языкознания. Наряду с этим личный вклад исследователя проявляется в том, что соискатель данную тему как одной из важных и актуальных тем в таджикском языкознании, рассматривает как важная часть грамматики и данное исследование посвящает анализу и интерпретации предлогов, выражающие время, направление и движение. на сопоставительных материалах таджикского и английского языков на основе сопоставления фактов и конкретных выводов. Именно в данном диссертационном исследовании детально описаны и четко показаны структурные, лексические, семантические, а также этимологические особенности данной категории языковых единиц.

Практическое применение результатов исследования.

Основное содержание диссертации обсуждалось на научно-практических международных, республиканских и традиционных конференциях Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Диссертация рассмотрена и обсуждена на 7 заседании кафедры языкознания и сравнительной типологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени С. Айни и вынесена на защиту решением №9/3 от 10.06.2022.

Публикация и внедрение результатов диссертации. Основные результаты исследования опубликована 6 статьи из 4 научных статьи в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Объем и структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, сокращений, списка литературы и включает 157 страницы компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Введение содержит информацию о значимости исследования, степени изученности темы, целях и задачах, научной новизне исследования, теоретической и практической значимости изыскания, теоретико-методологических основаниях исследования, развитии темы, методов исследования, основных материалов исследования.

В первой главе – «**Теоретические основы изучения предлогов в таджикском и английском языках**», состоящей из четырех частей, рассматривается понятие предлога в языкознании, место предлогов в древнеперсидском языке, морфологический состав предлогов и их классификация в сопоставляемых языках.

1.1. Понятие предлога в языкознании. Предлоги в обоих языках, являясь вспомогательными словами, употребляются с существительными, местоимениями и другими именными частями речи и выражают их грамматические связи с другими словами. Они выражают не только связь между глаголом и именной частью речи, но и отношения между самими именными частями: *ду рӯз пеш аз ид, поре аз ҳар боре, чанд варақе аз дафтари хотира, якчанд сол муқаддам, ба сараи сарбанди фаранҷӣ, қаламу дафтар дар даст, гуфтугузӯрҳои пур аз шавқ, мулоқот бо донишҷӯён* (за два дня до праздника, кусочек чего-то, несколько страниц из блокнота памяти, несколько лет назад, на голове французский платок).

Предлоги в сопоставляемых языках более четко показывают грамматическую связь в зависимости от значения словосочетания или предложения. В некоторых оборотах слова связаны двумя грамматическими средствами.

Кроме того, предлоги, как грамматические средства, выражающие связь между главным и зависимым словом, в отличие от самостоятельных слов, создают двустороннюю синтаксическую связь, то есть сам предлог зависит как от главного слова, так и от зависимого.

1.2. Положение предлогов в древнеперсидском языке. Древнеперсидский язык из-за особенностей грамматического строя считался флективным, то есть система его именных частей имела категории рода, числа и падежа, а также различные формы, выражающие эти категории, и была связана со структурой глагольной основы. Флективные формы постепенно втягиваются аналитическими. Эти изменения приводят к расширению семантики предлогов, суффиксов и грамматического значения некоторых из них.

Непроизводные простые предлоги в древний период истории языка, имея формы *haca, patiy, upariy, abay, antar, yata...*, выполняли различные грамматические функции. Эти виды предлогов помогают в образовании таких второстепенных членов предложения, как дополнения, определения, разного вида обстоятельств, определяют и конкретизируют грамматические функции самостоятельных частей речи (именных частей речи; инфинитива, причастия).

1.3. Морфологический состав предлогов в таджикском и английском языках. Предлоги в таджикском и английском языках по своему составу делятся на следующие группы:

1) Непроизводные простые предлоги: *аз, ба, бар, бо, дар, то, бе, чуз; to, from, with, by, in, on, out, at, of*: Бинобар ин, дар он даври

пеш **аз** он деҳа маданиятноктар ва серхату саводноктар чое набуд [7]⁴; My maternal grandfather and uncles were **from** this village [3].

2) Непроизводные составные предлоги: **то ба, чуз аз, ба чуз; up to:** Дар хамин вақт шамол хеста ҳаво вайрон шудан гирифт, **то ба** лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда ... [36]; We assumed that Father was going to reprimand him for putting me **up to it** [12].

3) простые именные изафетные предлоги: **пеши, назди, рӯйи, болои, паси:** Баъд аз фурсате тағоиям – Курбонниёз аз хона баромада ба пеши мо омада ба ман таклиф кард [20]; Ман рост истода фикр мекардам, ки ба **назди** кадом гурӯҳ рафта нишинам [267].

Следует отметить, что этот тип предлогов в простой форме также используется в английском языке: **near, over, above:** Put your mouth **near** the edge of the jug and blow steadily [32]; ... straw had been strewn **over** the floor against the damp, and on top of this reed mats had been laid, and ... [113].

4) составные именные изафетные предлоги: **ба пеши, аз пеши, дар назди аз рӯйи, дар бораи, аз ғайри, in front of:** Падарам ба катори дигарон ба хона надаромада, **ба пеши** мо омада, ба лаби суфа нишаста ... [20]; Ман рост ба лаби рӯд рафтам, ки дарахтҳои канори вай **аз пеши** ҳавлии мо намуда меистод [34]; Once the boy had calmed down, his father sat him **in front of** him and began as follows ... [123].

5) составные именные изафетные повторяющиеся предлоги: лаб-лаби; пеш-пеши, рӯ-рӯйи: Мо лаб-лаби чӯй хамроҳи об охиста-охиста мерафтем, падарам ба тағоиям гуфт ... [95]. Бачагони дигар бошанд, пеш-пеши нақорачиҳо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ... [18].

Стоит отметить, что этих видов предлогов в составной форме в английском языке не существует, они выступают в виде простых предлогов: along: But instead of heading back toward the village, my father turned upstream, **along** the canal that was utterly choked with sand [20].

6) безизафетные именные предлоги: пеш аз, баъд аз, пас аз, ғайр аз, берун аз, назар ба, нисбат ба, доир ба, рочеъ ба, ба ғайр аз: Ман рӯзи дигар **пеш аз** баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам, ки барои Ҳабиба гул чинам [104]; Онҳо **баъд аз** якчанд

⁴ Далее в таком порядке представлены страницы исследуемой книги (Айни, С. Воспоминания – Душанбе: Научная редакция Таджикской национальной энциклопедии, 2009. - 680 стр.).

рузи дамгирӣ монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд [106].

1.4. Классификация предлогов в сопоставляемых языках. С точки зрения своего происхождения предлоги делятся на две группы: Непроизводные предлоги, происхождение которых относится к древнему периоду развития языка, и именные предлоги, появившиеся позже и совершенствовавшиеся на средних этапах развития языка и широко использующиеся в настоящее время.

Непроизводные предлоги. Непроизводные простые предлоги отличаются от именных предлогов. Непроизводные предлоги, обычно занимая место только в начале словосочетания и образований, образуют грамматические отношения со следующим словом без каких-либо морфологических признаков, а простые именные предлоги, составные и повторяющиеся предлоги связываются со словом с помощью изафетной связки. В группу простых непроизводных предлогов входят древнейшие предлоги, по своему происхождению не связанные ни с какой другой частью речи. Указанные предлоги лишены лексического значения, имеют грамматическое значение. Однако лексическое значение не во всех из них проявляется одинаково: некоторые предлоги совершенно лишены самостоятельного лексического значения и выполняют лишь вспомогательные функции, некоторые из них выступают как грамматический показатель. Одним из основных признаков постепенного изменения или преобразования непроизводных предлогов с древнейших времен до наших дней является расширение или появление новых значений.

Именные предлоги. Именные предлоги, фактически являясь самостоятельными словами, своим лексическим значением уточняют и дополняют грамматические отношения между членами предложения: подобно самостоятельным словам, они принимают суффикс множественности, местоименный суффикс и некоторые грамматические элементы; связываясь с зависимым словом посредством изафета, образуют целую лексико-грамматическую единицу. Именные предлоги таджикского языка благодаря своим лексическо-грамматическим свойствам занимают особое место в системе служебных слов. Установление причин и условий перехода знаменательных слов в именные предлоги, который считается весьма распространенным явлением таджикского языка, является одним из сложных вопросов таджикского языка.

Во второй главе – «**Типологические особенности предлогов, обозначающих время в таджикском и английском языках**», состоящей из шести разделов, проведен анализ типологических

особенностей предлогов, обозначающих время в таджикском и английском языках.

2.1. Непроизводные простые предлоги, выражающие время наступления действия или события. Эти виды предлогов выражают время возникновения действия или события.

аз – from. В обоих языках этот предлог указывает на время начала действия: Аммо баъд **аз** ду-се сол бобоям дидааст, ки хавли ва рӯйидаричае, ки дар Соктаре дошт, хароб шуда рафта истодаанд ва ... [12]; Ў, ғайр **аз** рӯзи чумба, хар рӯз ба бозор мерафт, дар он ҷо дар суфачае ё айвончае нишаста чойи худро мефурухт [314]. Следует отметить, что английская форма этого предлога «from» - «от» в большинстве случаев встречается в виде «after» - «после» и переводится как «после»: **After** a few years, however, my grandfather saw that the house and garden.

отношение обстоятельства времени: предлог **дар – in** широко используется для выражения отношения обстоятельства времени, и сфера его использования широка. Имена, связанные с предлогом **дар – in** в различных оборотах, выражают разнообразные по значению обстоятельства времени, однако среди них отмечается большое количество широко употребительных существительных с обозначением измерения времени, названия времен года, месяца и недели, а также названия части дня и ночи: Пешӣ айвонча ва тарафи чануби меҳмонхонаро дарахтони зардолуи боғча **дар** тобистон сояандозӣ мекарданд [15].

обозначение времени действия: Яъқуббой бо пиёдагардони эшон пеш даромада **то** дари хавлиаш омад ... [С. Айни]; Эҳтимол, **то** рафтани шумо онҳо гӯсфандонашонро ба чаро гирифта бароранд [С. Айни].

бо – with. Этот предлог, кроме значений совместности и средства действия, в зависимости от семантики существительного и глагола выражает дополнительные смысловые оттенки и выполняет следующие функции:

указание на время действия: **Бо** дидани ин хол либосҳои низомиашро аз тан бароварда, дар канори роҳ гузошт [С. Айни].

Стоит подчеркнуть, что этот предлог в сложной форме **то ба – till** (до-пока) также выражает временное отношение: Ман **то ба** хона омадан на танҳо суханони ӯро, ҳатто худи ӯро ҳам аз ёд баровардаам [165]; (я до прихода домой забыла не только его слова, но и его самого).

наздики – near. Предлог **наздики – near**, «аз наздики - near» употребляется для выражения отношения времени: Аммо ду касе, ки моро пешвоз гирифта ба хона дароварда буданд, **дар наздикии**

мо нишастанд [С. Айни]. Синонимом предлога **наздики** – **near** является предлог **қариби/қарибии** (дар қарибии, аз қарибии): Дар қарибиҳои Шўрча мо бо поезди почта расида гирифтаем [151].

2.2. Сложные именные изафетные предлоги, выражающие временные отношения. Именные предлоги, обозначающие временные отношения, образуются от абстрактных существительных и наречий, обозначающих время: **баъд** – **after**, **пеш** – **before**, **айн** – **now**, **қариб** – **near**, **қабл** – **then**, **зарф** – **now**, **муддат** – **period**, **вақт** – **time**. Именные изафетные предлоги, как простые, так и составные, выражающие временные отношения, многочисленны и широко выражают семантические оттенки различных времен, например:

баъди – **after**: Предлог **баъди** – **after** выражает время действия, которое произошло после времени другого действия или через промежуток времени: **Баъди** оши балаззат чойи кабуд айни муддаост [143]. **Баъди** табобати якмоҳа ба даст асо гирифта бо пой худ баромадам [257].

баробари – **parity**. Этот предлог, который иногда используется вместе с исконным предлогом **дар**, показывает время действия, происходящее в одно время с другим действием. Среди именных временных предлогов можно выделить группу предлогов, обычно выражающих понятие безграничного и непрерывного, подобно предлогам **хангоми-during**, **дар чараёни-in the process**, **ба давоми-to continuation**, **дар зарфи-in this time**, **дар муддати- in the period**, **дар айни- at this time**, **бо мурури-with this time**.

2.3. Именные безизафетные предлоги, выражающие время действия и события. Эти виды предлогов в обоих языках выражают последовательность происхождения события или наступление события в тот или иной момент:

баъд аз: **Баъд аз** тамомияти таҳсил ҳар ду ба Ғиждувон омадаанд, ки дар он чо, дар пеши кози дарсхониро давом кунонанд [89]. В английском языке значение этого предлога передается словом «**after**», которое указывает на успешность действия через определенный момент времени: *After a while, Uncle Qurbon-Niyoz came out and invited us to come and play inside* [8]. Из употребления предлогов, обозначающих время, стало ясно, что вышеупомянутые предлоги широко используются в обоих языках.

Одной из особенностей употребления предлогов в сопоставляемых языках является их подверженность языковым явлениям, подобно синонимии, что это можно увидеть в соответствии предлогов «**пас аз**», «**баъд аз**» с их английскими эквивалентами «**after**», «**later**», «**in**».

2.4. Именные предлоги, выражающие временные отношения.

Временные составные именные предлоги являются живой категорией развивающегося языка. Их количество в языке велико. Появление большинства составных именных предлогов относится к периоду современного таджикского литературного языка.

Составные именные предлоги, как и непроизводные предлоги, служат для выражения общих, абстрактных (временных) отношений между предметами или для обозначения таких отношений предметов по действию, состоянию и признаку. При анализе и описании материалов, связанных с предлогами, учитывалась их употребительность и их морфологическая структура: **дар вакти, дар хангоми, дар замони, дар давраи, дар аснои, дар айёми, дар айни, дар хини, дар мавсими, дар лахзаи, дар рафти, дар равиши, дар чараёни, дар ахди, дар мавриди, дар фурсати, дар гашти, дар арафани, дар маросими, дар таърихи, дар фасли, дар синни, дар овони, дар аввали, дар ибтидои, дар муддати, дар зарфи, дар давоми.**

Составные именные предлоги времени, образованные посредством исконного предлога **дар**, составляют более 50% этой группы предлогов. Хотя все эти предлоги и являются показателями временных отношений в целом, они различаются рядом своих особенностей: каждый из них выражает определенное значение в зависимости от лексического значения компонентов словосочетания; иметь определенный круг связей с лексическими группами слов; различаются по употребительности и продуктивности во фразообразовании.

Именные компоненты большинства составных предлогов лексически не различаются, например, в предлогах **дар вакти, аз вакти, то вакти, ба вакти** именным компонентом является существительное **вакт**, и в словосочетаниях круг связи этих предлогов с определенной лексической группой слов почти не различается.

дар рафти. в течение ... баъзе аз онхоро дар рафти тахрири ёддоштҳои худ, дар мавридҳои муносиб нақл намоям [59]; Албатта, ин сарандоз рӯи онхоро тамоман наменӯшид, дар рафти қор аз сари қоргарзан ба гарданаи мефуромад [446]. В английском языке оно эквивалентно предлогу «**during**» и имеет французское происхождение, а по смыслу полностью соответствует предлогу «**дар рафти**»: Although during the daytime any pilgrim or sightseer could come to the cemetery and pass close by the cave, nobody dared approach the vicinity by night [112 Как видно из сравнения

упомянутых предложений, предлог «during» использовался шире, чем его таджикский эквивалент «дар рафти».

дар хангоми. Этот предлог, связанный со временем, в таджикском языке употребляется очень ограниченно. В процессе исследования нами не обнаружены случаи употребления данного предлога с временным значением. Его английский эквивалент «when», который соответствует придаточному предложению времени, широко употребителен: Thus they quickly whiled away the short winter days, and when night came they fell asleep at once ... [112]; When I came out of the guestroom and was heading for the shed, the patient explained [114].

2.5. Составные именные предлоги, обозначающие начало, середину и конец действия и события. В обоих языках есть предлоги, выражающие наступление события и действия в определенное время, то есть обозначающие начало и конец его выполнения. К этой группе относятся следующие предлоги:

аз аввали, дар аввали: Ман ҳам маҷбур будам, ки **аз аввали** шаб дар хизмати инҳо бошам, чой дам карда диҳам ва ҳар вақт, ки дили онҳо хоҳад, ошро тайёр кунам [241]; ... ва ман чанд рӯз дар пеши акаам монда ба истиқомати мадраса омӯхта шавам, то ки соли оянда барои хондан **аз аввали** таҳсил ба шаҳр равам [167].

В английском языке этот предлог используется не в форме предлога, а в виде составного слова «from the beginning»: From the beginning of winter up to the present time-four months-they had scarcely excavated half a sang (two miles) of the proposed channel ... [44].

Как уже упоминалось, английский эквивалент этого предлога является «at the beginning of» указывает на начало действия в какое-то определенное время: представлен в форме составного слова «**from the beginning**» и выражает время начала действия в определенное время: Пошшономам таъйин карданд, ки дар аввали торик шудани шаб шумо ба пеши дари партави работ равед будааст [437].

дар сари. Данный предлог указывает на начало действия и события в определенное время: Ҳамаи меҳмонони беруна ва аъзоёни гаштак дар сари шом дар чойи меҳмонӣ ҳозир шудаанд [155]; Инчунин аз мохи феврал парокандашавӣ сар шуда, дар сари мохи март аз гурӯҳи мазкур тахминан даҳ кас боқӣ мемонд ... [230].

Английский эквивалент «in, at» вышеупомянутого таджикского предлога указывает на начало времени и действия: so that I could learn something of student life and be ready to go

hack to Bukhara and sMart school at the beginning of the nest academic year [87].

дар нимаи: Чун дар нимаи ҳикояти вай чӣ будани масъаларо фаҳмид, аз ошхӯри бозистод ва дар вачоҳаташ аломати хашму ғазаб пайдо шуд [171-172].

Английский эквивалент вышеприведённого предлога «in the middle of» выражает действие, происшедшее посреди времени: Ibrohim Khoja locked a horse- hobble around the lunatic's ankles, passed the end of the chain around the bottommost beam of the wall, and tied it to a pillar that stood in the middle of the room [32]

дар миёнаи: Аммо агар мо вақтҳои дар миёнаи ин дарсҳо сарфшударо ба назар гирем, талаба дар дарсҳои мазкур як рӯзи зимистони худро сарф мекард [231]. Английский эквивалент «in the middle of» указывает на середину времени действия: In the middle of the winter my elder brother Muhyiddin recovered his strength [99].

2.6. Составные именные предлоги, выражающие время до наступления действия или события. Предлоги, которые будут рассмотрены ниже, выражают время до происхождения какого-либо явления или действия.

Предлог «то», входя в состав большинства словосочетаний и выражений, сохраняет свое основное значение и указывает на время до совершения определенного действия или события. Обычно этот предлог стоит перед существительными и наречиями, обозначающими время, участвует в образовании наречных образований: ... худро базӯр ба чиллаҳона гирифтам ва дар он чо, бе он ки овоз барорам, бо дилхоҳи худ дарун-дарун то рӯз гиристам [441].

В английском языке эту задачу выполняют предлоги «to», «up to», «till»: From the beginning of winter **up to** the present time-four months-they had scarcely excavated half a sang (two miles) of the proposed channel [44]; **Up to** the year 1868, when the emir of Bukhara went to war with the tsar and had to sue for peace, the amlokdors of Ghijduvon including those of our village, ... [102].

Третья глава – «**Сравнительный анализ предлогов, обозначающих направление и движение в таджикском и английском языках**», состоящая из шести разделов, посвящена анализу отличительных признаков предлогов, обозначающих направление и движение.

3.1. Непроизводные простые предлоги, выражающие направление и движение в таджикском и английском языках. Непроизводные простые предлоги направления и движения в обоих языках следующие:

аз – from. Предлог «аз» и его английский эквивалент «**from**» указывает на точку, с которого начинается действие или расстояние от него до другого места и отвечает на вопросы куда? откуда? Этот предлог составляет антоним предлогу направления «**to**». Эквивалентом таджикского предлога «аз» в английском языке является составной предлог «**out of**», который показывает возникновение объекта и движение с места. Предлоги **out of** и **from** указывают на действие, движения в направлении и отвечают на вопрос откуда? Единственная разница между ними заключается только в том, что предлог **out of** выражает направление действия изнутри чего-либо, а **from** является показателем начала действия в направлении.

Следует подчеркнуть, что английский предлог «**for**» и его таджикский эквивалент «аз» указывают на выбранное с целью направление. Семантический круг действия предметов с одного места в определенное направление охватывает предлоги, которые имеют широкую сферу пространственных отношений, указывающих на изменение результата движения предмета в пространстве. Указание направления и движения предмета в сопоставляемых языках связано с появлением ряда действительных семантических признаков предлогов английского и таджикского языков. Структура направления и движения предмета в определенном направлении складывается из позиции движения к предмету, от предмета, движения одного предмета над другим, движения одного предмета через другой предмет, начало определенного движения, завершение процесса действия и т. д.: – Аз чӯйи осӣё, ки гузаштӣ, пули рӯд сар мешавад, вакте ки аз болои пул мегузарӣ, дар он тарафи рӯд як хавлии калон аст [25]; After you pass the mill stream you will come to the bridge over the river, and when you cross the bridge you'll see a large house with a gate right in front of the bridge [12].

ба – to, toward, towards. Предлог «ба» и его английская форма «**to**» в основном указывают на направление действия или движения:

1 Направление действия на предмет или место: Мардум беморон ва девонагонро аз атроф ба хонаҳои онҳо меоварданд ва онҳоро ба сари беморони барҷомондаи худ бурда мехонданд [8]; He broke off two twigs from a branch of the apricot tree, and brought all of these things over to the sufa [7].

2. Обращение действия к человеку: Рӯзе аз шогирдони падарам Мулло Бобочон, Мулло Ҳамроҳ, Мулло Абдулвоҳид ва

Мулло Собит номон ба хонаи мо – ба пеши падарам омада буданд [13].

3. Движение действия или занятие предметом места на поверхности или на верху места или чего-либо: Мо ҳозир ба як тўйхонаи дигар меравем, дар бозгашт ба хонаи шумоён боз меоём [18]; We're off to another celebration now, but we'll stop here on our way back [7].

дар – on. Этот предлог может употребляться с одной группой средств передвижения: Дар асп як чавони асптози хунарманд савор шуда, ба хар ягон бачаи 12-14-соларо савор мекарданд [149]; He walked only with great difficulty, and consequently rode everywhere on horse- or donkey-back [58].

бо – with. Предлог **бо** и его английский эквивалент **with** и **by** используются как показатель направления: Ин доира хавлии берун номида шуда, аз пахлуи собот бо як рохрав ба тарафи хавлии дарун гузашта мешуд [15]; This area was called the outhouse yard, and was connected to the inner yard by means of a passageway leading from the side of the barn [5].

бар – to. Предлога «**бар**» указывает на направление действия и переводится на английский язык предлогами «**to**», «**up**» или «**on**»: Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯйидарича бар болои дарахти зардолу баромада «пинҳон шудаанд» [19]. ... climbed straight up the tree, pried first my brother and then Ergash from the branches, and handed them down to the others [7].

3.2. Непроизводные составные предлоги, выражающие направление и движение в обоих языках. Эти виды предлогов выражают направление и движение в обоих языках:

то ба – up to. Непроизводные составные предлоги обладая также значением, в предложении выполняют особые функции. Из этих предлогов единственным предлогом, который выражает направление и движение, является предлог **то ба**. Предлог **то ба** состоит из двух компонентов, один из которых имеет основное значение, а другой — дополнительное. Предлог **то ба** имея пространственное значение, указывает действия в каком-либо направлении: Дар хамин вақт шамол хеста ҳаво вайрон шудан гирифт, то ба лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда хаворо гарду ғубор фуру гирифт [36]. Английский эквивалент данного предлога «**till, to, up to**», обладая широкой сферой употребления, больше употребляется с глаголами, выражающими движение: Then he went up to the walled orchard and here, too, on its northern and eastern edges, he erected a number of poles and told my uncles to weave branches between them [19].

3.3. Простые именные изафетные предлоги, обозначающие направление и движение в таджикском и английском языках. В эту группу входят следующие предлоги:

тарафи – to, towards, toward В обоих языках этот предлог указывает направление движения объекта. Употребляется вместе с исконными предлогами **ба, дар, аз**. Предлог **«тарафи»** вместе с предлогом **«аз»** указывает на направление движения и действия со стороны объекта. Эквивалентом этого предлога в английском языке является **«from»**: Ман он як порча халвои коктиро, ки модарам ба ман дода буд, катар-катаркунон хӯрда ба кӯча баромадам, ки акаам аз тарафи даруни деҳа меояд [26]; Шамол **аз тарафи** шимоли шарқӣ меомад [36]; From the market gate to the Chubin Madrasa of Ghijduvon, this road stretched straight and broad as a ceremonial avenue, but devoid of trees on either side [72].

сӯйи – to. Предлог **«сӯйи»** указывает на движения в направлении, в котором движение изменяется или развивается. Оно является синонимом слова **«тараф»**, однако слово **«тараф»** в таджикском языке многозначное, когда слово **«сӯйи»** используется для обозначения пространства, направления и движения. По сравнению со своим синонимом, т.е. предлогом **«тараф»**, степень употребления предлога **«сӯйи»** в современном таджикском языке очень широка. Эквивалентом предлога **«тараф»** в английском языке является **«to»**: Чун ба роҳи байни Чӯғихона ва Файзобод расида ба тарафи шимол – **ба сӯйи** Файзобод баргаштем ... [279]; He picked up something in his mouth and started to trot **toward** me [33].

3.4. Составные именные изафетные предлоги, обозначающие направление и движение в исследуемых языках. Наиболее часто используемые предлоги этой группы:

ба пеши – to: Как уже упоминалось, в обоих языках есть ряд предлогов, которые используются для выражения движения к предмету, то есть с целью достижения цели. К этой группе можно отнести предлоги **«ба назди»** и **«ба»** поскольку оба предлога близки друг другу по семантике и часто употребляются со следующими глаголами движения:

рафтан – go: Ман рост истода фикр мекардам, ки **ба назди** кадом гурӯҳ рафта нишинам [267]. Тағойиам дар он деҳа **ба пеши** дарвозае рафта дарро кӯфт [334]; But I want to go **to** Bukhara too [11]; The second week, Father's cousin Ibrohim Khoja was due to go **to** Darveshobod [70].

омадан – come: Падарам ба катори дигарон ба хона надаромада, **ба пеши** мо омада, ба лаби суфа нишаста, гӯё ӯ ҳам ба

нақораи ман гӯш меод [20]; After you pass the mill stream you will come **to** the bridge over the river, and when you cross the bridge you'll see a large house with a gate right in front of the bridge [12]

овардан – bring: Самоворчӣ ба пеши мо як чойник чойро бо пиёла оварда ниҳода ... [273]; He came **to** see his mother once a year, bringing barely enough food to last him the two or three weeks he stayed ... [23]; Go tell your mother **to** bring Muhyiddin to me [12].

3.5. Именные изафетные повторяющиеся предлоги, выражающие направление и движение. Изафетные повторяющиеся предлоги образуются в обоих языках за счет повторения определенной группы существительных. Эти виды предлогов, как и именные изафетные предлоги, сохраняют свое лексическое значение в предложении и выражают отношение направления и движения к какому-либо предмету или объекту, например:

лаб-лаби – along, alongside. В обоих языках названные предлоги показывают движение к действию, направленное на длину предмета или места: Мо лаб-лаби чӯй ҳахрохи об охиста-охиста мерафтем, падарам ба тағоиям гуфт [95]; But instead of heading back toward the village, my father turned upstream, along the canal that was utterly choked with sand [5].

пеш-пеши. Бачагони дигар бошанд, пеш-пеши нақорачиҳо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ва маро ҳам ҳар замон ба тарафи худ имо мекарданд [18]; Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пеши ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавид [67]. В английском языке функцию данного предлога выполняют два предлога как in front of и around: I carried the chicken back to the house, with Khaibar romping around me happily all the way [33].

3.6. Отличительные особенности некоторых предлогов, выражающих направление и движение в сопоставляемых языках. Как показывает анализ, исследуемые в диссертации предлоги, выражающие направление и движение в обоих языках, с точки зрения семантики разделяются на следующие группы: а) начальная точка движения; б) конечная точка движения; в) остановка движения.

семантическое поле «начальная точка действия». В эту группу входят предлоги «аз», «ба» и их английские эквиваленты «**from, off, out**». Эти предлоги также имеют противоположные эквиваленты, которыми являются положительные предлоги **at, on, in**. С отрицательной частицей **not** они могут выражать значение этих предлогов. Например: **from (not at), off (not on), out of (not in)**.

Также в английском языке есть составные предлоги **from above, from across, from of, from under, out of**, а в таджикском языке

предлоги **аз болои, аз қафои, аз паси, аз таги, аз даруни**, которые выражают сложные отношения в пространстве. Для показа значения удаления в английском языке используются предлоги **from, from of, from inside, from inside, out of, off, since** и в таджикском языке **аз, зи, аз болои, аз даруни, аз беруни, аз қафои, аз ақиби, аз тарафи**. В таджикском языке удаление от какой-либо точки и выход изнутри наружу в основном представлены исконным предлогом **аз**: **аз хона баромадан, хабарҳо аз хориҷа, айнакро аз кеса баровардан**.

Значение «близость движения». Одним из основных и распространенных значений, которые имеют предлоги этого круга, является выражение направления движения кого-либо или предмета к находящемуся рядом с ним предмету. В английском языке эти значения выражаются предлогом **past** вместе с глаголами движения (кроме *to pass*): значение «движение мимо кого-то или чего-то» также характерно для предлогов **by, through, along, alongside**. Следует отметить, что выражение значения движения рядом с кем-то или чем-то свойственно предлогам **by, through, along, alongside**, а также разнообразным существительным или чаще видам дорог, к которым относятся: **лес – forest, луг – meadow, поле – field, тропа – path, дорога – highway, улица – street, переулок – bystreet, берег – shore, сторона – side**.

Предлоги **over и through** всегда используются с глаголом и могут указывать направление и движение через или над чем-то или местом. На таджикский язык переводятся как **аз болои, аз байни**: Предлог **after** после указывает на действие или движение одного предмета за другим предметом. Его таджикским эквивалентом является предлог **аз паси**. *The dog hunted after the rabbit around the forest* - Саг **аз паси харгӯш** гирдогирди чангал медавид.

Для выражения движения вниз или далеко от него используется предлог **down**. В таджикском же языке это выражается предлогом **аз**, что означает «начало действия» и **ба поён** — «направление движения»: *The run off down the street* – Онҳо аз кӯча ба поён давиданд.

Предлоги **around, round** обозначают движение вокруг кого-то или чего-то. Предлог **round** обычно указывает на правильное круговое движение вокруг предмета, а предлог **around** означает **вращение** или **рядом с**. В таджикском языке эти предлоги называют сложными предлогами **гирдогирди, гирди (окружными, круговыми)**: Для обозначения действия в сторону или из стороны в сторону используются предлоги **along, on, to, around**, которые в таджикском языке представлены п предлогами **аз и дап**: *along the street* – аз кӯча

гузаштан,, to go on street- дар кӯча роҳ гаштан, to go to park - ба боғ рафтан.

Направление движения для достижения конечной точки движения представляет собой движение человека или объекта, которое направлено к другому объекту или в направлении к нему. В сопоставляемых языках такие отношения в зависимости от точки направления в пространстве и семантических признаков их значения можно разделить на следующие группы.

1. Семантический знак «**ба тарафи**» обозначает движение к месту, в сторону, к центру, к столице и расположению в городе. Для его выражения используются предлоги **by, up, across, towards, to, in -ба, ба тарафи (ба сӯи), ба назди**. Предлог **to** является основным средством выражения направления движения к определенному предмету, которому в таджикском языке соответствует предлог **ба**. Предлог **up** показывает направление на кого-то или предмет, в таджикском языке ему соответствует предлог **ба**. Предлогу **towards** в таджикском языке в смысловом отношении соответствуют предлоги **сӯи, ба тарафи**, которые указывают на движение в каком-либо направлении.

2. Семантический знак «**движения, направленные в разные стороны**», в английском языке выражаются предлогом **about**. В таджикском языке ему соответствует предлог **дар ин ҷо**.

3. Семантический знак «**указание в сторону кого-либо или чего-либо направлен предмет**» выражается предлогами **up to**.

4. Семантический знак «**движение вслед за кем-либо или чем-либо**» выражаются в предлогами **out of: move out (of)** - покинуть территорию. В таджикском языке в этом случае используются составные предлоги, компоненты которых выражают различные отношения движения: **даруни** «изнутри», **берун, беруни** «удаление из, наружу из».

5. Круг направления движения составляет семантический знак «**движение по направлению во внутрь знака**». В английском языке это значение передается предлогами **in, inside, into**. Предлог **in** указывает на действие, направленное в центр чего-либо.

ВЫВОДЫ

Изучение структурно-семантических особенностей предлогов, выражающих значение времени, направления и движения на основе научных материалов, а также материалов, способных анализировать языковые ситуации и события, показало, что предлоги являются одним из важнейших средств и неотъемлемой частью языка. Предлоги, выражающие значение времени, а также направления и движения, в зависимости от лексического значения зависимых слов, большинство указывает на обстоятельства и другие грамматические факторы и признаки всех компонентов. Этот вид предлогов в основном показывают восемь оттенков значений времени:

- 1) действие, совпадающее по времени с другим действием;
- 2) действие и время его совершения;
- 3) действие без определенного времени совершения;
- 4) повторное действие, совершившееся в определенное время;
- 5) действие, направленное в определенную сторону;
- 6) действие и порядок его движения;
- 7) процесс, выражающий движение в направлении;
- 8) сочетание движения и его направления;

Таким образом, данное исследование посвящено одному из актуальных вопросов сопоставительно-типологического языкознания - изучению особенностей предлогов, выражающих значение времени, направления и движения на материалах таджикского и английского языков. Как подчеркивалось ранее, пространство, в котором происходит движение, время откладывается в сознании человека как основные понятия. Поэтому изучение предлогов, выражающих время, направление и движение, позволяет понять временные законы мира и явлений в пространстве. С этой точки зрения аспект изучения вопросов, связанных с понятием времени, направления и движения, совершающегося в определенном месте, весьма широк в сравнительном языкознании. В обоих языках предлоги, выражающие отношение времени, направления и движения, можно разделить на микрополя «появление одного действия, события одновременно», «появление одного действия и события после другого события в определенное время», «появление действия во время двух событий», «принадлежность к первой части периода времени», «принадлежность события к конечной части времени», «принадлежность события ко второй половине времени», «появление события в определенное время» и тому подобное.

Проведенное исследование позволило выделить следующие основные особенности предлогов, выражающих значение времени, направления и движения:

1. В общем, предлог – это мостик, соединяющий слова с самостоятельными значениями, такие как: ба мактаб рафтан, аз замин мушохида кардан, ба имтихон тайёри дидан, бо корд тарошидан, дар бахор омадан.

2. Предлоги – это вспомогательные слова, употребляющиеся с существительными, местоимениями и другими именными частями речи и выражают их синтаксическую связь с другими словами. В словосочетаниях и предложениях они показывают отношения **пространства, времени, причины, цели, принадлежности, способа, сравнения и подобия объектов.**

3. Предлоги, являясь несамостоятельной частью речи, объясняют действие, направленное на предмет с какой-либо стороны. Они используются как грамматические средства связи слов в предложении или как синтаксические показатели членов предложения.

4. Вместе с существительными, местоимениями и субстантивированными словами предлоги выражают пространственные (время, место) и непространственные отношения (предмет, причина, цель, способ, средство исполнения, сходство, противоречие).

5. Предлоги, как грамматические средства, выражающие отношения главных и зависимых слов, в отличие от самостоятельных слов, создают двустороннюю синтаксическую связь, т. е. сам предлог находится в зависимости как от главного слова, так и от зависимого слова.

6. Предлоги таджикского и английского языков выражая временные отношения, образуют малую систему, основанную на противопоставлении предлогов.

7. Данное исследование посвящено одному из актуальных вопросов сопоставительного, типологического языкознания и сравнении предлогов на основе материалов таджикского и английского языков. Время является основным понятием в человеческом сознании. Исследование предлогов, выражающих время, дает возможность понять временные законы мира, и благодаря этому человек может быть осведомленным о происходящем.

8. Аспект изучения вопросов, связанных с понятием времени в сравнительном языкознании, очень широк. В обоих языках предлоги, выражающие отношение времени, можно разделить на микрополя «наступление одного действия, события в одно и то же

время», «наступление одного действия и события после другого события в определенное время», «наступление одного действия и события после другого события в определенное время». наступление действия во время двух событий», «отношение события к первой части периода времени», «принадлежность события к конечной части времени», «принадлежность события ко второй половине времени», «наступление события в определенное время» и др.

9. Если в таджикском языке составные предлоги, выражающие время, более продуктивны, чем Непроизводные предлоги, то в английском языке более продуктивны Непроизводные и составные предлоги.

10. Среди составных предлогов в сопоставляемых языках существует синонимическая связь, которая зависит от сходства лексического значения именных компонентов предлогов. В обоих языках можно наблюдать два вида связи синонимов между предлогами: полные синонимы, без дополнительного значения и полной связи компонентов с выделением дополнительных значений, определяющих значение части имени составных предлогов, и парные синонимы, которые при выражении временных отношений могут ввести предлоги типа «қариби» (почти) и « наздики, баъди, паси, баъд аз, пас аз» (рядом, после, позади, после, после), а также приставку « барои» (за). Сходство между подобными предлогами проявляется только в одном из его семантических компонентов.

12. Предлоги, выражающие значение времени, направления и движения в таджикском и английском языках, являются живой, развивающейся категорией языка. Поэтому составные именные предлоги типа времени, направления и движения в таджикском и английском языках, которые показывают различные отношения времени, места и процесса, чаще используются в языке документов, газет, научных и публицистических произведений. Формирование предлогов, выражающих значение времени, направления и движения, особенно интенсивно происходит в официальном, научном и публицистическом стилях. Данные предлоги широко используются в этих стилях речи, и диапазон их значений и границы отношений, которые они показывают в различных взаимоотношениях и процессах обмена корреспонденций, весьма значителен.

13. Именные компоненты большинства исследуемых предлогов не различаются с лексической точки зрения, например, в предлоге дар вақти, то вақти, ба вақти именной частью является существительное вақт, и в словочетании круг связи этих предлогов

с определенной лексической группой слов не различается. Несмотря на это, обороты с этими предлогами образуют разные типы как по форме, так и по смыслу.

14. Предлоги, являясь вспомогательной частью речи, в каждом языке имеют свои особенности. Исследование предлога «дар» и образованных от него структур, являясь актуальным, требует от исследователя более точно изучить его различные стороны в сопоставляемых языках и сделать соответствующие научные выводы. И мы в своем исследовании в определенной мере достигли поставленной цели.

15. В процессе написания диссертации было установлено, что предлог «дар» и образованные от него составные предлоги в таджикском и английском языках занимают особое положение в выражении грамматического значения предложения. Эта тема является интересной и дискуссионной, поэтому ее изучение имеет важное значение для обучающихся язык.

16. Выявление общих особенностей и их различий внутри текста и предложения показывает, что это, прежде всего, зависит от грамматических законов и правил каждого языка. Например, предлог «дар» в английском языке имеет несколько значений, и если вместо него использовать другой, смысл предложения будет неполным. Такие ситуации могут затруднить перевод и изучение языка.

17. Тщательное изучение научных трудов, статей и других источников по теме исследования позволило максимально широко и конкретно проанализировать собранный материал, выявить отличительные признаки предлогов, выражающих время, направление и движения в таджикском и английском языках и прийти к следующим выводам:

а) предлоги в сопоставляемых языках различаются: в таджикском языке предлоги бывают исконными (простыми) и составными. В английском языке они бывают простыми, сложными и составными;

б) общим признаком предлогов является то, что они имеют разные значения;

в) одной из отличительных особенностей предлогов английского языка является то, что они полисемичны, например: предлоги **at, in, on, by, for** употребляются в разных значениях;

г) в английском языке при написании и переводе предлоги опускаются или сокращаются, что не характерно для таджикского языка;

д) одна из особенностей английских предлогов состоит в том, что все они не имеют эквивалента в таджикском языке;

18. поводя итог исследованию, можно сказать, что изучение структурно-семантических особенностей предлогов, выражающих время, направление и движение в таджикском и английском языках, доказало, что исследуемые языки, наряду с различными лексического-грамматическими сходствами, имеют также и отличия.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

1. Статьи, опубликованные в рецензируемых журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан:

[1-М]. **Ашурмадов, Қ.** Вазифаҳои сарфӣи пешояндҳои забони англисӣ / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2022. – № 2 (97). – С. 84-88.

[2-М]. **Ашурмадов, Қ.** Вижагиҳои дастурии пешоянди «over» дар забони англисӣ / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2020. – № 4 (87). – С. 33-38.

[3-М]. **Ашурмадов, Қ.** Роҳҳои истифодабарии пешояндҳои ифодакунандаи ҳаракат дар таркиби ибораҳои феълӣи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи Давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар, 2021. – № 1/3 (89). – С. 69-75.

[4-М]. **Саидзода, Х., Ашурмадов, Қ.** Пешояндҳои номии изофии таркибии фодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои таҳқиқшаванда / Қ. Ашурмадов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2022. – № 5 (100). – С. 127-132.

2.Мақолаҳои, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд:

[5-М]. **Ашурмадов, Қ.** Таҳлили луғавӣ-маъноии пешояндҳои дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Қ. Ашурмадов // Барномаи давлатии такмил ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030: мав. конференс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2022 – С. 202-205.

[6-М]. **Ашурмадов, Қ.** Пешояндҳои номии ғайриизофии ифодакунандаи замони амалу ҳодисаи бавуқомада / Қ. Ашурмадов // Масъалаҳои Мубрами методикаи таълими забонҳои хориҷӣ, забоншиносӣ, назария ва амалияи тарҷума: мав. конференс. илмӣ-амал. ҷумхур. – Душанбе, 2023 – С. 11-15

АННОТАТСИЯИ

диссертатсияи Ашурмадов Қиматалӣ Машарифович дар мавзӯи «Таҳлили муқоисавии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси «Ёддоштҳо»-и Садрриддин Айнӣ)», ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ пешниҳод шудааст

Диссертатсияи мазкур ба таҳқиқи пешояндҳои ифодакунандаи самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшидашуда дар он пешояндҳои ифодагари самту ҳаракат дар забонҳои муқоисашаванда ҳам аз нигоҳи сохтор ва ҳам аз ҷиҳати маъно мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Роҷеъ ба ин мавзӯ дар забоншиносии муқоисавӣ қори таҳқиқоти муқаммале анҷом наёфтааст. Бинобар ин, таҳлил ва таҳқиқи вижагиҳои муқоисаи пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар забоншиносӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор рафта, тавассути хусусиятҳои паҳлуҳои гуногуни қабатҳои грамматикӣ ин забонҳо ошкор хоҳанд гардид.

Дар ин замина ҳадафи асосии таҳқиқот мушаххас намудани хусусиятҳои сохториву маъноии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садрриддин Айнӣ дар доираи пажӯҳиши вижагиҳои муқоисавию типологии воҳидҳои забон муаррифӣ мешавад.

Дар диссертатсияи мазкур нағзҳои илмии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки дар забоншиносии муқоисавӣ масъалаи хусусиятҳои типологии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракати забонҳои тоҷикиву англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садрриддин Айнӣ ва тарҷумаи англисии он бори нахуст мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор мегирад. Дар баробари ин вижагиҳои низоми сохтор, шаклгирии онҳо ва таҳаввули маъноии гуруҳи мавриди таҳқиқи пешояндҳо дар асоси муқоисаи маводи забонҳои тоҷикиву англисӣ, мушаххас намудани хусусиятҳои типологии онҳо як иқдоми тоза дар забоншиносии муосир буда, маҳаки нағзҳои илмии диссертатсияро нишон медиҳад.

Арзиши илмию назариявии таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки тавассути таҳлили маводи муқоисавии пешояндҳои ифодакунандаи замон ва самту ҳаракат дар забонҳои тоҷикиву англисӣ ва вижагиҳои сарфию нахвӣ ва дараҷаи истифодаи онҳо дар забони адабии тоҷикӣ ва бо фарогирии маводи забони англисӣ

ибрози андеша намудан мумкин аст ва хулосаҳои илми бадастомадаро дар таълифи китоби дарсии муқоисаи типологии забонҳо барои факултетҳои филология, ҷамҷунин фаъолияти тарҷумонӣ истифода кардан тақозои замон мебошад.

Маводи диссертатсияи мазкурро дар дарсҳои назариявии муқаддимаи забоншиносӣ, забоншиносии умумӣ, муқоисаи типологии забонҳо, дар курсҳои ва семинарҳои махсус аз фанни муқоисаи забонҳо ва таърихи онҳо, таъсири забонҳо ба якдигар мавриди истифода қарор додан мумкин аст ва ҳамҷунин хулосаҳои илмию амалии таҳқиқотро чун маводи тайёри забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд. Маводи таҳқиқии диссертатсияи мазкур метавонад хангоми таҳияи мақолаҳои методӣ, дастурҳои таълимӣ ба таври самаранок истифода шаванд. Натиҷаҳои таҳқиқ ҳамҷунин зимни таҳияи луғатҳои тафсириву дузабона ба ҳайси маводи арзишманд хизмат мекунанд.

АННОТАЦИЯ

диссертации Ашурмадова Киматали Машарифовича на тему «Сравнительный анализ предлогов, выражающих время, направление и движение в таджикском и английском языках (на материале «Воспоминаний» Садриддина Айни), на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, сравнительно-сопоставительное языкознание

Данное диссертации исследование посвящено исследованию предлогов, обозначающих время, направление и движение в таджикском и английском языках в рамках изыскания сопоставительных особенностей данных языков с учетом структуры и семантики предлогов. В связи с тем, что в отношении данной проблемы в сравнительном языкознании не проводилась комплексной исследовательской работы, следовательно, тема исследования представляет определенную научную актуальность. Изучение особенностей предлогов, обозначающих время, направление и движение в таджикском и английском языках, является важным вопросом современного языкознания.

Исходя из этого цель исследования заключается в изучении, сопоставлении и выявлении структурно-семантических особенностей предлогов, выражающих время, направление и движение в таджикском и английском языках на материалах творчества Садриддина Айни «Воспоминания».

Научная новизна исследования проявляется в том, что в сопоставительном языкознании вопрос о типологических особенностях предлогов, выражающих время, направление и движение таджикского и английского языков, впервые исследуется на основе «Воспоминаний» Садрриддина Айни в оригинале и его английском переводе. Наряду с указанными особенностями структурной системы предлогов, также вопросы их формирования и семантическая эволюция исследуемой группы предлогов на основе сопоставления материалов таджикского и английского языков, уточнение их типологических особенностей является новым шагом в современном языкознании и показывает научную новизну диссертационной работы. В то же время другой инновационный аспект данного исследования связан с вопросами классификации и сравнения моделей предлогов, выражающих время, направление и движение в таджикском и английском языках.

Научно-теоретическая значимость исследования заключается в том, что сравнительно-типологический анализ языкового материала с предлогами, обозначающими время, направление и движение в таджикском и английском языках, а также их грамматических особенностей и степени их употребительности в таджикском и английском языках, даст возможность сделать новые научные выводы, что позволит использовать полученные научные результаты при написании учебника по сравнительной типологии для филологических факультетов, а также в переводческой деятельности.

Прикладная ценность диссертации заключается в том, что материал данной диссертации может быть использован на теоретических занятиях по введению в языкознание, общего языкознания, сопоставлению типологий языков, в спецкурсах и спецсеминарах по сопоставлению языков, по дисциплине сопоставления языков и их истории, взаимодействия и взаимовлияния языков, а также научные и практические выводы исследования могут быть использованы как готовые материалы по мере необходимости. Полученные материалы диссертационного исследования могут быть также полезными при написании методических статей, методических и других учебных пособий, а также проанализированные материалы могут быть использованы при составлении толковых и двуязычных словарей.

ANNOTATION

for dissertation Ashurmadov Kimatali Masharifovich on «Comparative» analysis of prepositions expressing time, direction and motion in the Tajik and English languages (based on the material «Memoirs» by Sadridin Aini), for the degree of Candidate of Philological sciences in specialty of 10.02.20 – Comparative - historical, typological and comparative linguistics.

This dissertation research is devoted to the study of prepositions denoting time, direction and motion in the Tajik and English languages within the framework of the search of comparative features of these languages, taking into account the structure and semantics of prepositions. Due to the fact that in relation to this problem in comparative linguistics no comprehensive research work has been carried out, therefore, the topic of the study is of a certain scientific relevance. The study of the features of prepositions denoting time, direction and motion in the Tajik and English languages are an important issue of modern linguistics.

On this basis, the aim of the study is to study, compare and identify structural and semantic features of prepositions expressing time, direction and motion in the Tajik and English languages on the materials of the work of S. Aini "Memories".

The scientific novelty of the study is that in the comparative linguistics the issue of typological features of prepositions expressing time, direction and motion in the Tajik and English languages is first studied on the basis of material of "Memories" by S. Aini in the original and his English translation. Along with the above features of the structural system of prepositions, also the issues of their formation and semantic evolution of the studied group of prepositions based on the comparison of materials of the Tajik and English languages, clarification of their typological features is a new step in modern linguistics and shows the scientific novelty of the thesis work. At the same time, another innovative aspect of this study is related to the issues of classification and comparison of models of prepositions expressing time, direction and motion in the Tajik and English languages.

The theoretical material of the study lies in the fact that a comparative typological analysis of the linguistic material with prepositions denoting time, direction and motion in the Tajik and English languages, as well as their grammatical features and the extent of their use in the Tajik and English languages will make it possible to make new scientific conclusions, which will allow the use of the scientific results when writing a textbook on comparative typology for philological departments, as well as in translation activities.

The applied value of the dissertation lies in the fact that the material of this dissertation can be used in theoretical classes on introduction to linguistics, general linguistics, language typology comparison, in special courses and special seminars on language comparison, on the discipline of language comparison and its history, interaction and mutual influence of languages, and also scientific and practical conclusions of the research can be used as ready materials as needed. The materials of the thesis research can also be useful in writing methodological articles, methodological and other teaching aids, as well as the analyzed materials can be used in compiling explanatory and bilingual dictionaries.